

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 47 (17376)

2007 чылдың
апрель 17,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00
Садар өртээ 4 рубль.

ДЕМНИГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ХЕРЕК

Апрель 13-те Тыва Республиканың Чазааның бажыңыга «Тыва Республикага улуг инвестиция төлевилелдерин боттандыры: байдалы, перспективазы болгаш айтырыглары» деп темага «Төгерик стол» болуп эрткен. Бо хемчеглерниң кол организаторлары Тыва Республиканың Чазаа, ТР-ниң Экономиктиг хөгжүлдө яамызы болгаш «Республиканың эртем-инновация төвү» сайгарлыкчы эвес кады ажылдажылганың организациязы болуп турар.

Бо «Төгерик столдун» ажылынга моон мурунда турган ТР-ниң Чазаа-биле республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдө уруг ужур-дузалыг төлевилелдерни чарган компанияларның төлээлери киришкенер. Оларның чижээнге, «Тардан-Голд» КХЭ компанияның, «Енисейнин улөтпүр компаниязы» ХАН-ниң, «Норникель» даг-металлургия комбинаты» ААН-ниң, «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» РАН-ниң «Сибирьнин энергетика эртем-техника төвү» ААН-ниң Красноярскиде салбырының, «Сибирьнин эртем-шинчилел болгаш өңүг металлургияның төлевилел институту» ААН-ниң болгаш Кыдаттын Хэйлуңцян делегей корпорациязының төлээлери киришкенер. Ооң-биле кады ооң ажылынга кол инвестиция төлевилелдери салдынып турар Тожу болгаш Каа-Хем кожууннарның чагырга даргалары киришкенер.

«Төгерик столдун» ажылын ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кароол башкарып эрттирген. Ол бодунуң чугаазына, ТР-ниң Чазаа бодунуң үезинде улуг компанияларның удурткучулары-биле инвестиция төлевилелдериниң талазы-биле керээни чарып, ажыл-херекчи чугааларны кылган, ам ол лицензиялыг керээлериң ажыл-чорудулгазынга ажык чугааны кылыры негеттинип келгенин демдеглээн.

— Чер штинин байлаан шңгээдип алырынче улуг кичээгейни салып турар бис. Республикага инвестиция херек дээрзин билип турар мен. Төлевилелдерни боттандырыңга инвесторларга таарымчалыг байдал тургузары чугула. Ооң-биле чергелештир биске ажык инвестиция херек. Экологтуг, социал болгаш демографтыг байдалга кандыг салдарлыг болурун тодаргайы-биле билген турар ужурлуг бис.

«Төгерик стол»

Төлевилел бүрүзү бүгү талазы-биле экспертизаны эртер. Ынчангаш шупту киржикчилерни ажык чугааже чаладым — деп, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кароол «Төгерик столдун» ажылын ажыдып тургаш демдеглээн.

ТР-ниң Экономиктиг хөгжүлдө яамызының сайыдының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Э.В. Челокков бодунуң илеткелинге республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдө уруг инвестиция төлевилелдериниң кайы хире салдарлыг болурун болгаш ол ажылдың чоруп турарының дугайында тодаргайы-биле чугаалаан.

Тыва Республиканың Чер иштинин байлааның бойдус ажыгылының талазы-биле девискээр агентилелиниң удурткучузуңуң хүлээлгезин күүседип турар Е.Д. Шабалинский бодунуң илеткелинге, республикада бойдус курлавырларын ажыглап турарының анализинге доктааган. Бо чылдың эгезинден бээр сайгарлыкчыларга чер иштинин байлаан ажылдап кылырынга 138 лицензияларны берген. Ынчалза-даа ол лицензияларның ээлери ону долузу-биле ажыглап шыдаваан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кожуун чагыргазының даргазы-биле интервью

Байыр ДАМДЫН:

«Туружувус — бурунгаар хөгжүлдө болгаш сайзырал»

Эрзин кожуун болгаш сумулар чагыргалары мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни болгаш кожууннуң, сумуларның чоокку чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдө комплексиг программаларын күүседип турар дээш сөөлгү цеде тодаргай ажыл-херектерни кылып турар. Бо дугайында билип алыры-биле Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Байыр Дамдындан бистиң корреспондентивис элээн каш айтырыгларны салган.

вис бадыйткап турар. Н и т и з и - б и л е республикага дээр кожууннарның бирээзи болган бис. «Кадыкшыл» төлевилелиниң талазы-биле үшкү, таарымчалыг чурттаар оран-сава тударыңга бешик черлерни алды-выс. Суурларга 35 чуртталга бажыңын тудар тургаш, 33-үн ажыл-лалга киришкенис. Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдөр талазы-биле төлевилелди күүседип турарывыс эки. Ылаңгыя мал ажылының көргүзүглери көвүдээн. Мыйыстыг бода малды 5923 башка өстүрер тургаш, 7123 башка чедирген, өзүлдө 20 хуу болган. Шээр малдың баш саны 64 муң ашкан.

Ылаңгыя төрүүр хойнун саны 29 муң четкен. Малдың баш саны өзүп турарыңдан көдээ ажыл-агый кооперативтеринде чаа коданнар немежил турар. «Бай-Хөл» кооперативинде 6 кодан немешкен, аңаа мурунда ажыл чок турган 12 кижиле ажылдаар аргалыг болган. Олар шуптузу мал ажылының чажыттарын билер аныяктар болуп турар. «Мандала» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинде 2 кодан немешкен. Кожуунда бир муң ажык баш шээр малдыг араттарның саны чыл келген тудум-на көвүдөп турары. өөрүнчүг, ынчангаш оларның саны улам көвүдээринге бүзүреливис улуг. Бо дээрже мал ажылыңа бүгү боду бердинген, кончуг ажыл-ишчи, эрестиг, кежээ, тура-соруктуг кижилер болуп турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

— Национал төлевилелдерни амыдыралга боттандырап талазы-биле Эрзин кожууннуң көргүзүглери багай эвес болгай. 2006 чылда бо угланышкын-биле чоруткан ажыл-херээңер чугаалап бээр силер бе, Байыр Алексеевич?

— Мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлевилелди күүседип дээш бистиң кожууннуң удурткучулары, ажыл-ишчилери 2006 чылда эки жылдан деп дидими-биле чугаалап болур мен. Чүге дээрже ону бистиң көргүзүглери-

Чурукта: кожуун чагыргазының даргазы Б.А. Дамдын.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Интернеттен медээлер

Ш.Д.ООРЖАК ОРДЕН-БИЛЕ ШАҢНАТКАН

Россия Федерациязының Президентизиниң 2007 чылдың апрель 9-та Чарлы-биле Тыва Республиканың бирги Президентизи, бо чылдың апрель 6-га чедир Тыва Республиканың Чазак Даргазынга ажылдап турган Шериг-оол Дизижилович Ооржак күрүне мурнунга ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Ада-чурттуң мурнунга ачы-хавыяазы дээш» орденниң III чергези-биле шаңнаткан.

ИА «Тыва».

АЛДЫН КУБОК — ЭДЕГЕЙЛЕРДЕ

Хамыкты кайгады берген чаштарывыс Владивостокка болган фестивалга Алдын кубокту база 23 алдын медальды Тываже эккээр, ол дугайын «Тува-Онлайнга» коллективтиң удурткучузу Кима Донгак чугаалаан. «Бурунгу базырыктың чажыды» деп танцы-шии Россияның 500 чаш артистеринден шылгаар үнген. «Эдегей» эң-не шын белеткелдиг, фестивалдың негелделерин күүсеткен деп, билдингир культура ажылдакчызы Галина Островская демдеглээн-дир. Эң онза деп айыткан чүүлдер мындыг болган: эң эки актер мергежил, сцена, хореография талазы-биле онзагайы, тергийн эки идик-хеп, эки режиссура.

«АЛАШ» БӨЛҮК АКШ-ТА

Соңу Америкада болгаш Канадада «Алаш» бөлүк чедишкенин аалдап чоруп турар. Нью-Йорк штаттың Итакада хөгжүм школазынга Шон Куирктиң тыва хөгжүм дугайында лекциязы дыка солун болган деп турар. Ол Тывада чурттап чоруур, арыг тывалаар Висконсин штат чурттуг оол улусту кайгаткан. Харын-даа орустап чугаалаары безин тыва аяңныг деп чугаалажы берген-дир. Шон АКШ-ка ук бөлүктүң концерттер удурткучузу болуп турар.

ИЕЛЭЭ ЧЕМПИОН БОЛГАН

Дыңнаары кошкак ийи оол — Айдын Доңгак биле Артыш-оол Ак Москвага хостуг хурешке Россияның чемпионнары болган, ол дугайын «Тува-Онлайнга» оларның тренери Буян Биче-оол дыңнаткан. Тывадан чүгле иелээ баргаш, чедишкенин болган оолдар Европа чемпионнадынга киржирлер.

СУКПАК ШКОЛАЗЫНДА — ИНТЕРНЕТ

РФ-тиң Президентизи В.В. Путин «Өөредилге» мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдиң хемчээлинге чурттуң школаларын шуптузуң интернетке кожар сорулганы салган болгай. Ол салдынган сорулганы күүседип-биле ажыл республиканың школаларында боттанып эгелей берген. Кызыл хоорайның ниити өөредилгениң школалары эрткен чылдың декабрьда-ла Интернет-биле коштунган. Чүгле хем ол чарында №8 школада ол айтырыг шийтпирлеттинмейн турар.

Бо чылдың апрель 11-де көдээ школалардан бир дугаарында Кызыл кожууннуң ниити өөредилгениң Сукпак ортумақ школы делегейниң информация четкизи-биле коштунган.

Бо харысалгалыг ажылды Тывага кылырын Улан-Удэниң «Особняк» КХЭ-ниң специалистери ойнап алгаш, республиканың школаларын Интернет четкизинче кожуп эгелей берген. Бедик мергежилдиг специалистер Сукпак школын Интернетке кожарыңга чүгле 4 шак негеттинген. Школаның информатика клазында 18 компьютер ажылдап турар. Борта чүгле спутник терминалының монтажын кылган болгаш кудумчуга «тавак» дег антеннаны тургускан. Кижиле бодаарга, мында нарын чүве

чок ышкаш, бистиң үениң эртем-техниказы ол хире сайзырай берген дээрзин, кажан компьютерлерни ажылдадыпканда бүзүрээр чорду.

Көрүңер даан, Кызыл чанында көдээ школа бүгү делегейде болуп турар болушкуннарны, делегейниң эң-не төөгүлүг черлеринче, Россияның булуңнарынче азы туралаан булуңунче Интернет таварыштыр экскурсиялап болур. Ажыы-биле чугаалаарга, кижиниң төнчү чок билиниң энциклопедиязы ажыттыңан деп болур. Уругларның угаан-медерел сайзыралыңга болгаш мөзү-шынар кижизидилгезинге канчаар-даа аажок улуг салдарлыг болур.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы болгаш Тыва Республиканың Чазаа

Таисья Болустаевна
КУУЛААРНЫҢ

электен мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илгерилеп тур.

ДЕМНИГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ХЕРЕК

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ооң кол-ла чылдагааны тус черниң чагыргалары чер участоктары тускайлап бербээнинде болуп турар.

ТР-ниң Бойдус ажыглал яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.Д. Хемер-оол бодунуң илеткелинге демир-орук тудуунуң төлевилели бойдус курлавырларынга кайы хире салдарлыг болурун чугаалаан.

Илеткелдерниң сезонда Тывага боттандыраар улуг төлевилелдер компанияларының презентациязы болган. «Тардан Голд» КХЭ-ниң геология-шинчилел партиязының начальниги Д.Н. Шаповаловтун Тарданның девискээринде чорудуп турар геология-шинчилел ажылы болгаш алдыны чача технология-биле казып тып турарын видео-экранга көргүзүп тургаш, «төгерик столдуң» киржикчилеринге чугаалап берди.

Инвесторларның ажылының перспективазын болгаш байдалын сайгарып чугаалажып тургаш, онза кичээнгейни бойдус камгалаының хемчеглерин сагырыныче болгаш тус черниң чурттакчыларындан кадрлар белеткелинче кичээнгейни угландырган. Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оолдуң сүмөлөп турары-биле алырга, тус черниң специалистериниң болгаш ажилчыннарының ажилдаар олуттарын хоойлужудулга-биле быжыглаар болгаш ону инвесторлар албан күүсеткен турар.

«Енисей үлетпур компаниязы» ХАН-ниң удуртулгазы улуг шүгүмчүлөгө таварышкан, Элегестиң кывыычал хөмүр-дажының казар байлаан ажилдап кылырынче амдаа кирбээн болгаш лицензия дугуржулгазын чамдык хажыдышкыннары болдурганнар.

Инвестиция төлевилелдеринде

киржип турар «төгерик столдуң» киржикчилери боттарының мурнунда тургустунуп турар ниити айтырылганы база сайгарып чугаалашканнар. Ылаңгыя чылыг-энергия хандырылгазы болгаш чер иштинин байлаан шингээди алырынга, экология камгалаы, транспорт коммуникациязының хөгжүлдези, тус черниң кадрларын белеткээри болгаш мергежилин бедидери дээш, өске-даа чугула айтырылгар көдүртүпүп турган.

Республикага чугула уjurдузальг айтырыгны «төгерик столга» сайгарып чугаалашканы бир талазында, ТР-ниң Чазаанга, ийи талазында, инвесторларга кончук ажыктыг болган. Эрге-чагырга биле бизнес бир демниг кады ажилдажылганын чача арга-хевирлериниң орунуче киргенин демдегээр апаар.

Сергей ХЕРТЕК.

Байыр ДАМДЫН: «Туружувус — бурунгаар хөгжүлдө болгаш сайзырал»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Кожуунуң ажил-ишчилери эт, сүт, дүк бүдүрериниң онаалдаларын эрткен чылын шуптузун ажыр күүсеткен, бо чул дээрге мал ажылының продуктуларын бүдүрери көвүдөп ораарын херечилеп турар. Этти 2200 тоннага бүдүрер тургаш, 2500 тонна чедирген бис.

Өөредилге талазы-биле национал төлевилелди күүседип тураарывыс өске кожууннардан хожудап турар деп түнелди үндүрген бис. Ынчангаш моон соңгаар тодаргай чүңү кылырын дугуржуп чугаалашкаш, ону боттандыраары-биле школаларны кезип, башкылар коллективтери-биле ужуражып, оларның канчаар ажилдап турарын хайгааралга алгаш, күүселдезин кожуун чагыргазының өөредилге адырын харыылаар ажилдакчылары хынап эгелээн бис. Мындыг хемчеглерни ап тургаш, четпестерни эдер, негелделерге дүүштүр ажилдаар сорулгалыг бис. Ынчангаш мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлевилелди чедишкенин боттандыраар ажил-иш кожуунда чоруп турар.

— Мал кыштаглаашканы кайы хире эрткенде, бо чылын малчыннар кандыг көргүзүлгелерни чедип алыр дээш ажилдап турарларыл?

— Эрткен кыш соок чок, хар чуга болганы-биле мал хүр кыш ашкан. Мал сугады элээн бергедээ, ынчангаш малчыннар суглуг черлерге, Тес-Хем чоогунче көжүп турар. «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый кооперативи 2 сүг сөөртү машиназы-биле коданнарже сугну чедирерин организастан. Амгы үеде алды сумуда хой төрүп турар. Ниитизи-биле кожуунда чеди муң

ажыг хой төрээн, оларның төлү амдыызында онча-менди. Биске берген даалга езугаар чүс баш төрүүр хойга онааштыр 85 хураганы менди доруктурар уjurлуг бис. Кооперативтерде, арат ажил-агыйларында байдалды алгаш көөрге, онаалданы күүседип болурунун аргалары бар. Бир эвес 29 муң баш төрүүр хойдан 80 ажыг хуу чаш төлдү алыр болза, кожуунуң хоюнун баш саны 20 ажыг муң башка немежир. Малчыннар боттарының мурнунда салдыган ажил-херекти күүседир дээш кандыг-даа бергелерге торулбайн, кончук кызымак ажилдап турарлар. Ынчангаш көргүзүлгелер эки болурунга идегеп турар бис. Кожуун чагыргазының удуртулгазы, көдээ ажил-агый эргелелини тускай эртемниглерни малчын коданнарже үнүүшкүннерни кылып, оларның канчаар ажилдап-чуртап турарын хайгааралга алган, деткимче, дузаны база чедирип турар.

— Эрзин кожуунуң социал экономиказын хөгжүдериниң комплекстиг программаны ТР-ниң Чазаа эрткен чылын бадылаан болгай. Ында айыткан хемчеглерниң күүселдези кайы хире чоруп турарыл, Байыр Алексеевич?

— Бо дээрге кожуунуң болгаш сумуларның социал экономиказын 2006 чылдан 2010 чылга чедир хөгжүдериниң комплекстиг программаны болур. Ооң кол угланышкыны биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадыры, биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерни тудары, көдээ ажил-агыйны хөгжүдери, малдың баш санын өс-

түрери, уксаазын экижидери, продуктулуун бедидери, чонну ажил-биле хандыраары, үндүрүг баазаны улгаттыраары, чоннуң амдыдырал-чуртталгазын таарымчалыг байдалды тургузары болгаш өске-даа хемчеглер болур, оларны боттандырып тургаш кожуунуң экономикаын көргүзүлгелерин республиканың ортумак деңгелинде чедирери-дир. 2006 чылда программаны күүседир чамдык ажилды чоруткан. Бай-Даг суурда хлеб быжырап пекарняны, Эрзин суурда чунар-бажыны ажилдап киирген, кожуунда даараны, чурук тыртыраар, нарын техника септээр болгаш өске-даа цехтер ажилдап турар.

Комплекстиг программада көрдүнгөн кылыр уjurлуг ажилдар хөй. Эрзин суурга колбаса кылыр биче цехти, тууйбу бүдүрер, Бай-Дага, Эрзинге алгы-кеш эттээр биче бүдүрүлгени, Эрзинге сүт хүлээп алыр пункту, Сарыг-Булуң сумузунга ногаа өстүрер теплицаны, Мөрен, Качык, Сарыг-Булуң, Бай-Даг сумуларынга пилорамаларны тудары болгаш өске-даа чүдүдери кылыр. Амгы үеде тудуг материалдары белеткээринче улуг кичээнгейни салган. Тудуг ыяжы белеткээр 9 бригаданы, чугай өрттедир 3 бригаданы кожуунда тургускан, олар удавас ажилдаар черлеринче чоруптарлар. Кожуун болгаш сумулар чагыргаларының кол туружу бурунгаар хөгжүлдө болгаш сайзырал, ынчангаш комплекстиг программада кирген хемчеглерни күүседир хемчеглерни ап эгелээн. Айтырылганы Таан-оол ХЕРТЕК салган.

ажылдакчылары барганнар. Спутник терминалының ажылгалга киргениниң документизинге Сукпак школазының директорунуң хүлээлгезин күүседип турар, ол информатика база башкызы О.Б. Араптан, ажылгалга киирген специалистерниң бригадири А.Б. Аюров, харылзаа адырының хайгааралының талазы-биле Федералдыг албанының республикада эргелелиниң специалист-эксперти Р.Б. Монгуш ат салганнар. Борта демдегеп каар чүүл болза, Сукпак школазының урулгарының Интернетче массалыг кирери майда эгелээр. Ынчан Билл Гейтци программаның лицензиязын тургузуптар.

Бистиң корр.

ЫРАККЫ ТЕРЕ-ХӨЛДЕ

Тываның чедери берге аныяк кожууну Тере-Хөлдүң чурттакчылары төп черден шоолуг-ла ылгалбас амдыдыралын уламчылавышаан, хемнеринден болгаш хөлдериңден балыктап, тайгазындан аңын аңнап, кат-чимис, тооруун чыып, мал-маганын тудуп амдырап чоруур. Кожуунуң чонунуң барык 40 хуузу 18 харга чедир уруглар. Оларның чартыы Кунгуртуг ортумак школазының өөреникчилери. Республика иштинде школаларның рейтингинде ук школа корум-чурум талазы-биле эки черни ээлеп турар. Назы четпээннериниң учедунда чаңгыс-даа өөреникчи турбайн турары школаның удуртулгазының өөредилге болгаш кижизидилге ажылы адын тывысканы — ооң улус өөредилгезинге 40 ажыг чыл иштинде чонунуң ажы-төлүңге эртемнеже эжикти ажыдып келгенин чаңгыс чер-чурттугларының, өөреникчилериниң, кожуун чагыргазының үнелээниң херечизи. Ол байырдалга Тере-Хөлдүң чону, кожуунуң чагырга чери, коллективтер улуг башкыга хүндүткелин көргүзүп, өөрүшкүзүн үлежир дээш хөйү-биле келген. Хувискаал Кюнзюновичиниң ажы-төлү ачазының байырдалында Тере-Хөлдүң чонун хүлээп, школаның төгүзүңге артар чараш байырдалды эрттирген. Ажилдап чораан школазынга коочун башкының берген караоке музыкалыг төвү ажыктыг белек болган. Уруглар аңаа ырлап өөренип, кичээлдеринге болгаш класстан дашкаар хемчеглерге, тематиктиг кежээлерге, чоокта чача болуп эрткен «Хамнаарак» ыры мөөрейиниң шиллгезинге ажыглааннар. Школаны ооң ады-биле адааны хоочун башкыга канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү болгаш чоргаарал. Ол 1990 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнген-даа бол, амгы үең салгалының кижизидилгезиниң дугайында сагыш човап чоруур.

Бо чер ооң ийи дугаар чурту болган деп башкы чугаалап турар. Ындыг болбастың аргазы чок. Өөреткен өөреникчилери суунуң бажың бүрүзүңде, Ындыг-даа бол, төк кээп дүжүп, түртүтүнген чери база сагыштан үнемес. «Мен чер-чуртумга колдуу-ла чылдың барып турган кижини мен — деп, Хувискаал Кюнзюнович чугаалады. — Чүгүл сөөлгү үш чыл барбайн бардым. Уруумнуң оглун өглээр дээш бир чыл четпейн бардым, дараазында чылын хеймер урууну Чербиге өглээр дээш ол чай чок болдум. Эрткен чылын школага мээң адымны тыпсыр дээрге аңаа белеткенип, чонумну, коллективини, өөреникчилерини шайладып эрттирген мындыг. Ам бо чылын чуртумче чанар деп кол сорулга салып алган мен. Чамдыкта кижиниң ада-иези-даа, эш-өөрү-даа дүшке кире бээр дээр. Черле ында дунмаларын кандыг туру деп бодай бээр сен. Дүшке безин көрүп алгаш, оттуп келгеш бодал ораарга, солуну хөлчөк, четкеш келген дег боор. Ында мээң ийи кады төрээн дунмаларым бар — Куулар Шоома база совхозтуң бухгалтер черинге ажилдап тургаш пенсиялаан хеймер дунмам Ола».

Хоочун башкы боду 5 уругну, 2 оолду төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, доруктуруп, эртембилеге чедирип каан. Улус өөредилгезинге үр чылдарда ажилдааны дээш 1980 чылда «РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы» атты аңаа тывыскан. В.И. Ленинниң 100 чыл оюн таварыштыр юбилей медалы-биле, 1990 чылда дыштанылгаже үнүп турда, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле башкыны шаңнаан. Кожуунуң 70 чыл оюн таварыштыр «ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты аңаа база тывыскан. «Бо шаңналдар кайыын келгенил дээрге-ле, мээң маңаа чуртап-ажылдап келген чонум, мээң башкылар коллективим, мээң чазаамның мени детким келгениден болган. Мындыг ат-алдарга чедип, өөрүп четтирип чоруур кижини мен» — деп, Хувискаал Кюнзюнович чугаавысты түңнөди.

Саяна ӨНДҮР.
Кызыл хоорай.

СУКПАК ШКОЛАЗЫНДА — ИНТЕРНЕТ

(Эгези 1-ги арында).

Күрүне чаңгыс Сукпак школазынга бо антеннаны тургузарынга 100 муң рублди чарыгдан. Бо дугайында харылзаа адырында хайгаарал талазы-биле Федералдыг албаның Тыва Республикада эргелелиниң удуртукчузу М.К. Куулар чугаалап турду. Бо хире үнелиг этти камчып эдилээр чугула дээрзин өөреникчилерге тайылбырлап чугаалаары чугула.

Ниитизи-биле республиканың школаларын Интернетке кожар талазы-биле Улан-Удэден келген специалистер дөрт бригадада үстүп алган ажилдап турар. Анатолий Баирович Аюровка удурткан бригада Сукпак школазын

кошканы ол. Ийи бригаданың специалистери республиканың эң ырак кожууннарында ажилдап турар. Бирээзи — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожууннарда, ийигизи — Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарда, үш дугаары — Чөөн-Хемчик биле Сүт-Хөлдө ажилдап турарлар.

Чаа өөредилге чылы эгелээринге чедир республиканың 155 школаларына спутник станциязын тургузары көрдүнүп турар.

Сукпак школазынга болган бо өөрүшкүлүг болушкуну көөрү-биле ТР-ниң өөредилге сайыдының хүлээлгезин күүседип турар П.А. Морозов болгаш массалыг информация чепсектериниң

"Өөредилге" национал төлевилел

САЛГАЛ ДАМЧААН БАШКЫЛАР

«Хүрегенниң күжүн көөр, Хүрең-Дайның маңын көөр» деп бурун өгбелеривистиң өттүр сөглээн өөредилге үлгер чугаазын бо-ла сактып кээр мен. Шынап-ла, бистиң бурунгуларывыс амыдыралга боттанмас хей, хоозун, кайы хамаанчок сөстөр кажанда этпейн чорааннар. Бистиң аравыста хүрегеннерниң күжүн, ажык-дүжүн көрбээн кижилер ховар деп бодаар мен. Каш чыл бурунгаар Сүт-Хөл күдээзиниң күжүн, ажык-дузазын хөөредиг чокка көргөн-даа мен:

Суг-Аксы суурдан Кызыл баар машина сураглап кылаштап турарымга, таныырым, амыдырал-чуртталгазының аайы-биле амгы үеде Балгазында ажылдап, чурттап чоруур Сүт-Хөлдүн сүркүштүг күдээзи — Александр Константинович Балчий-оолга таваржы бердим. Ооң чиик-каразынга олурупкаш, Кызылга чиик адак шимеңнедип чеде бердим. Мээң чедер ужурулг черимге чедирип-даа кагды.

Хүрегенниң күжүн ындыг янзылыг көргөн мен. Сүт-Хөл күдээлериниң аразында чараш-чаагай, ажык сеткилдиг, амыдыралчы, арат-чонунга хүндүткелдиг, ада-ызыгуурун салгаан эртем-билиглиг, бедик культууралыг, арын-шырайындан хүлүмзүрүг ыравас чазык, төрөл чонунга бараан болган, төлөптүг, төрөлзирек, хүндүткелдиг күдээлерни чок деп болбас.

Ооң бир тодаргай чижээнге А.К. Балчий-оолду хамаарыштырып болур. 1983 чылдар үезинде кожуун төвү Суг-Аксы ортумак школазынга дыдырашсымаар бажының дүгүн аяныг кылдыр дырап алган чоруур, узун, шилгедек мага-боттуг, чарашсымаар аныяк оол күш-культура башкызы болуп ажылдап чедип келген. Ол дээрге, Александр Константинович Балчий-оол дээрзин база катап сагындырып каайн. 1957 чылдың апрель айның баштайгы хүннеринде дуу-ла оранчок, кайда-чүде Каа-Хемниң Суг-Бажынга хей ажы-төлдүг башкы өгбүлениң өөнгө төрүттүнген Александр барып-барып Суг-Аксы ортумак школазынга чүгө ажылдап чедип келген деп бодаар силер. Ында ужу-ла бар. Башкының дээди эртемни чедип алган аныяк оолду хуваалда езугаар Сүт-Хөлчө чорудупкан деп бодаар силер бе? Чо-ок. Ындыг эвес болдур ийин.

Кызылдың күрүнең башкы институтунга кады өөренип турганы Сүт-Хөлдүн Суг-Аксы суурнуң долбанналган кызыл чаактарлыг, дозураңнаан карактарлыг, база-ла башкы кижиниң эрге-чассыг эң улуг уруу Уран Александровна Ооржак-биле ынакшылдың быжыг доңун кезээ шагда чештинмес кылдыр баглааштың, Суг-Аксы ортумак школазынга башкылавышаан, Сүт-Хөлгө күдээлеп чедип келгени ол. Таньжы кыс Уран Александровнаның авазы Кара-кыс Лопсаң-Хуваевна хей чылдарның дургузунда бичи чаштарны төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп, эртем-билигге, үжүк-бижикке өөредип, кижизидип келген хоочун, үлгерлиг башкы болганда, күдээзи

Александрны-даа, уруу Уранны-даа бодунуң арга-дуржулгазынга өөредип, үлгерчижээн көргүзүп келгенинден оларның башкылап ажылынга арга-мергежили айдан-айже, чылдан-чылче улам-на байып, дадыгып келгенер.

Эң ылаңгыя Александр Балчий-оолдун күш-культура талазы-биле эртеригилээн кичээлдери бедик деңгелдиг болуп, доктаамал эки шынарлыг, өөредилге программазын частырыг чокка чорудуп турар деп үнелдип келген. Ооң башкылап турганы сургуулардан дыка хей оолдар спортка хандыкшып, спорт мастери атты чедип алгылаан, шыырак спортчулар үнген, ынак башкызының адын сыкпаан болгаш сыкпайн чоруурлар. Оларның чамдыктары башкылар-даа болгулаан. Башкылаашкын ажылының хыын тыва берген Уран, Александр Балчий-оолдарның өг-бүлөзиниң кежигүнери немежи, уруг-дарыг, ажы-төл талазы-биле Суг-Аксынга ийи оол, бир кыс олчалыг болганнар.

Амыдырал-чуртталга чаңгыс черге таптап турар эвес, хем суу безин ыңай бээр шурап агып чыдар болгай. Аныяктар каяда-даа ажылдап-чурттаар апаар. Аразындан суг акпас, аныяк өг-бүлө амыдыралының аайы-биле 1991 чылдан бээр Балгазынче көжүп келгеш, ортумак школада ажылдай бергенер. Александрның ада-иези — Балчий-оол Болбаевич, Хөпеек Шыыраповна Балчий-оолдар Тываның алдар-аттыг хоочун баштайгы башкылары дээрзин сагындырып каары артык эвес. Оларның 12 оолдарының аразындан чүглө Александр кара чааскаан башкы мергежилди шилип ап, ада-иезиниң изин баскан салгакчызы болган. Черле ыңчаш Александрның ачазының дугайында Тываның улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы «Балчий-оол башкы» деп чогаалында бижээнин номчукчулар утпааннар боор.

Александр Константинович амгы үеде Балгазын ортумак школазында география башкылавышаан, ол школаның директо-

рунуң албан-хүлээлгезин багай эвес күүседип турар болгаш орус-тыва оолдар, уруглар холушак өөренип турар интернационалчы школаны билдилг удуртуп турар. Школада башкылар-даа, өөреникчилер-даа эп-найыралдыг эгин кожа ажылдавышаан, өөредилге-кижизидилге ажылдарын хүн бүрүде күштелдирип, «Өөредилге» национал төлевилелдиң чамдык план-сорулгаларын школада чадалар, класстар аайы-биле боттандырып турар. Ынчангаш Балгазын ортумак школазы Таңды кожуунда багай эвес ажылдыг школага санадып турар.

Салгал дамчаан башкылар — Уран, Александр Балчий-оолдарның өг-бүлөзи башкылар династиязын тургузуп турар деп дорту-биле чугаалап болур. Оларның улуг оглу Эрес хүреш талазы-биле тренер башкы. Ийиги оглу Айдемир ТКУ-нуң 4-кү курузунда багай эвес өөренип турар. Эң хеймер эрге-чассыг уруу Байлак акыларының үлгерин эдерип, база-ла ТКУ-нуң 2-ги курузунда төөгү башкызы болуп күзелин амыдыралга боттандырап сорулга-биле тура-сорукут өөренип, эртем-билигн эрем-далайынче эжиндирип кирипкен. Олар улуг өгбелери Балчий-оол Болбаевич, Хөпеек

Шыыраповна Балчий-оолдарның, Көкүлөң, Кара-кыс, Апак-кыс, Хавак-оол Лопсаң-Хувааларның угун дөзүн салгап, адын сыкпайн, арат-чоннуң ажы-төлүн эртемномга бүгү талазы-биле чепсеглевишаан, кижизитиришаан, өөретиришаан өндүр бедиктерге чедирер келир үениң эртем-союлдуг, бышкан билиглиг башкылары болурунга идегээр алаар.

Чежемейниң-даа ажыл-агыйы, школаның ажыл-херээ чай-шөлээн чок болза, Александр Константинович Балгазын суурнуң хей-ниити ажылдарындан чыда калбас. Суурнуң чагырга, албан организация черлери-биле сырый харылзаалыг, бир демниг ажылдап турар, тус чериниң бир даяныр кол күжү, чөлөңгиижи болу берген. Хостуг үелеринде Уран, Александр Балчий-оолдар барык-ла бүгү Тывага дыргын тарай берген, бүгү чоннуң ынак ырызы болу берген «Балгазынның кежээлири» бадырыптарга, магаданчыг-даа, тааланчыг-даа болдур ийин.

Чырык өртемчейге чаяттынып бодарааштың чаа-ла бежен харже кирип турар күш-шыдал, күзел-соруку кырында деп болур кидин-не удуртуп-башкаар ажылдарга улам-на мергежи, угаан-сарыыл кирериниң үезинде Александр Константинович база уруг-дарыының төлөптүг кижизидикчизи Уран Александровна Балчий-оолдар ээ-харысалгалыг башкылаашкын ажылындан аңгыда, боттарының амыдырал-чуртталгазын өскелерден дудак чок болдуруп, кодан-девискээринде дудалал ажыл-агыйын тудуп, өңчү-малдыг тодуг-догаа чурттап чоруурлар.

Александр Константинович Тыванының улам бурунгаар хөгжүлдезинге бодунуң эвээш эвес үлүг-хуузун мога-шылаг чокка кирип, Сүт-Хөл күдээлериниң алдар-адын сыкпайн чоруурунга сүт-хөлчүлөр канчап черле чоргаарланмас деп.

Бораш ОНДАР.

ЧУРУКТА: Уран, Александр Балчий-оолдарның өг-бүлөзи.

БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ
ТУРАСКААЛЫН
ТУРГУЗАР БЕ?

Кыдат хааннарның дарлалындан болгаш моол феодалдарның чөңгээлинден Тываны чарып алгаш, Орус күрүнезинге кажан-кезээде чарылбас кылдыр каттыжар деп буянныг бодалды үндүрүп келген кижилер улуг ноян Буян-Бадырғы болгай. Таңды Тываның шылгараңгай угаанныг ноян-нары 1913 чылда Орустуң Ак хаанынга азы Николай II хаанга чалбарып бижигилээн өргүүдөл бижиктеринден чүглө Буян-Бадырғыны бижээп өргүүдөли ханы уткалыг болгаш келир үени кезе көргөн онзагай болганын барымдаалааш, Николай II хаан тыва чонну Орус күрүнеңиң хүрээлеңинге бактаап кирирениң «Чүүлдүг-зүндүм» деп төөгүнүң документизинге адын салган болгай.

Тыва күрүнеңиң үндезилекчизи болза Монгуш Буян-Бадырғы дээрзин төөгүнүң бижимел документилери бадыткап турар. Ооң бир кол херечизи болза 1921 чылдың август айның 13-16 хүннеринде Элегестиң Суг-Бажынга, амгы Кочетов суурга болган Бүгү-Тываның Тургузукчу Хуралының даргазынга Монгуш Буян-Бадырғыны тос кожуунун хамык төлээлери бир үн-биле соңгуп бадылааны болур. Азий диптиң төвүнге Тыва күрүнеңиң чаяп бодараткан Бүгү-Тываның Тургузукчузу Шуулганын улуг ноян Монгуш Буян-Бадырғы уштап-баштап даргаалап эртеригени дээрге тыва чоннуң национал чоргааралы болур.

Совет күрүнеңиң мурнундан база Тывага чурттап турган совет хамаатыларның өмүңээзинден Иннокентий Сафьянов биле Сергей Кочетов олар Тывага күрүне тургузарын деткип турганнар, ынчангаш олар Тыва күрүнеңиң тургузукчулары эвес, деткикчилери болганнар дээрзин төөгүнүң документилери херечилеп турар, үзе сөглээрге, даштыкы күрүнеңиң хамаатылары тыва чоннуң иштики херээнге хоойлу езугаар кирип болбас дээрзин эки билир турганнар.

База бир чугула барымдаа бар, ол болза тывалар бот-догуннаан күрүнезин боттары тургузуп шыдааннар. Ынчаарга ол Тыва күрүнеңиң баштыңчызы тыва кижилер — Монгуш Буян-Бадырғы болган, ынчангаш ооң тураскаалын Тыва Арат Республиканың (1921-1944 чылдар) үези-биле холбаштырып тургузар, эрги Кызылдың бир таарымчалыг шөлүңгө — хоорайның төвүңгө чүглө чааскаандырын тудуп тургузары тергийн чугула деп бот-дугайты ынчаар бодаар кыргандыр мен.

База бир кол айтырыг бар апарган, ол чүл дээрге Монгуш Буян-Бадырғы болгаш ооң эштери Куулар Дондук, Монгуш Шагдыр база Бойду суглар коммунистерниң кара нүгүлүңгө киргеш, арат чоннуң өжээниң дайзыннары кылдыр шийтиргеш, хары угда боолаттырып кааннар. Үениң негелдези-дир, ол болза Монгуш Буян-Бадырғыны хоойлу езугаар агартырын Тыва Республиканың Чазаандан чон негеп турар апарган, чүгө дээрге 1921-1944 чылдарда Тывага болгулаан политиктиг шаажылаалды Москва шийтирлөөс, чүглө Тывага шийтирлээр дээрзи бүгүдөгө билдингир болгай.

Төөгүлүг болушкун келди. Монгуш Буян-Бадырғының чырык черге төрүттүнгенинден бээр 115 чылы келди. Хоор чонумга белек кылдыр «Буян-Бадырғы» деп чогаалымын гонорар чокка азы эге халаска үндүрүп бээрин Тыва Республиканың Чазаандан «Шын» солунну дамчыштыр дилеп бараалгадым.

Кызыл хоорайның эң чараш шөлүңгө Буян-Бадырғының тураскаалы кара чааскаан бедип турзун!

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы, төөгү эртемнериниң доктору.

ЧАЗАЛГА

2007 чылдың март 22-де үнген «Шын» солунга чогаалчы Игорь Иргиттиң «Чытчының бодунда бе?» деп политиктиг болгаш аналитиктиг материалын парлаттыңан. Ук материалдың иштики тургузуунда база утка-шынарында редакцияның буруузу-биле чамдык хажыдышыкынар болдунган. Ук материалдың оргиналын алгаш көөргө, «Шын» солуннуң редакциязы хажыдышыкынарны автор Игорь Иргиттиң чөпшээрели, санал-бодалын айтырбайн болдуруп, немелде сөстөрни кириген.

Ылаңгыя амгы Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолга хамаарыштыр Игорь Иргит чаңгыс-даа шүгүмчүлээн азы бактаан домак биживээн. Харын-даа «Шолбан

Кара-оол чеже-даа аныяк болза, эптиг-чөптүг, кандыг-даа кижиниң аксы-сөзүн кичээңгейлиг дыңнап аар, ол хамаанчок чөптүг шүгүмчүлелдерни безин чүүлдүгүнүп хүлээп ап шыдаар, мөзү-бүдүштүг кижилер деп бижээт. Ол ышкаш «Оюн Василий биле Кара-оол Шолбан тыва чоннуң угаан-сарыылдыг төлөптүг оолдары эрге-чагырганың ийи кол албан-дужаалын элээш, чонунга, чуртунга ак сеткилдиг бараан болзуннар» деп бижээт.

Ынчангаш «Шын» солуннуң редакциязы автор Игорь Иргитке база Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун мурнунга кырында кириген частырыглар ужуң бурууну миннип тур.

ТОДАРГАЙ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫРЫ НЕГЕТТИНИП КЕЛГЕН

Бөмбүрзектиң кургаг черин янзы-бүрү нациялар үлежип алган, ында амыдырал-чурттал чоруурлар. Олар ол черин чурт кылып алган, кода-суур тудуп алган ол черлерниң бойдузунуң аайы-биле оран-савалыг, аш-чемниг, кедер хептиг, ында чер ажылы кылган, мал ажаап өстүрген, далай чоогунда черлер балык-байлаң тудуп чип турумчуп алган чурт кызыгаарлыг, тускай жүжү-бижиктиг, чаңчылдарлыг, дыл-домактыг, найысылал хоорайлыг, эрге-чагыргалыг тускай күрүне бооп тургустунган, аңгыланып чурттал туралар.

Тываның найысылалы Кызыл хоорай 1914 чылда үндөзилеп тургустунган, турар чери кончуг таарымчалыг ийи хемниң каттышкан белдириде, хемниң ол-бо талазында Европада Будапешт хоорай дег туттунган, хемни кежир ийи көвүрүг туттунган, шынап-ла, Тываның шын черинде туттунган, боду бүткен парктыг, чер-даа, хем-даа оруу-биле кайнаар-даа чоруп болур.

Кызыл хоорай — аныяк-чалыы хоорай болур уjurлуг, шаг-шаанда 100-100 чылдар бурунгаар туттунган архитектура сагываан хоорай эвес-ле болгай. 100 чыл безин четпээн, бо эртем-техниктиг үеде туттунуп эгелээн чараш-кудумчуларлыг, кварталдарлыг, чурттакчы чоннуң бодунга таарышкан улуг эвес хоорай.

Ам хоорайның ниити байдалына доктаап көрээлиңер. Хоорайның төп кезээнде казак-чагырга бажыңнары, театр, яамылар, албан черлери, садыглар улуг-даа эвес черлерде мөөңнеттингендир. Кол кудумчуларывыс Ленин, Кочетов, Кызыл партизан, Красноармейская кудумчуларывыс тар-тыпкыш, ийи шыырак кижжи каржып эрте албас чыгыы, машина маңнаар оруктары чинге, тар, кедизинде барып трамвай, троллейбустар маңнажыр апаар болза, та канчаар чүве резина дег хере тырттынар эвес.

Ол-даа канчаар кудумчуларның асфальтызы үрелген, оруктар ойбак-самдар. Мооң мурнунда чылдарда шору, дески чагай чыткан чүве. Хоорайны З.Сат, А.Кашин, Д.Донгак даргалаан соонда хирлиг-чамныг, үен-даян болган. «Кызыл» аалчылар бажыңының чанында улуг самбыраны алгаш көрээлиңер даан, ооң улуг арнының бетинде кадында «С юбилеом Вас» деп бижип каан. Ооң

арты — албаннаар бажың болган.

Шаанда асфальтылыг турган Красноармейская кудумчунда оруктуң асфальтылыы-даа, анаа довурак-даа оруу билдинмес коргунчуг онгул-чиңгил апарган. Хоорайның үстүү кезээ Востокче углай чоруптарга, арга-иштинин оруу-биле дөмей болган. Оода-ла Ленин, Кочетов, Кызыл партизаннар кудумчуларын септеп-селип алза, хоорай дугайында чаңгыс-даа чараш плакат чок, көдээ суурдан дора болган.

Парлалга бажыңының чанында шала тудуп каан каът бажыңың коргунчуун, долгандыр бок, саазын, эрткен-дүшкен кижилерниң албаннаар чери апарган. Шаанда Улуг-Хем рестораны турган ам банк чанында эрги шагның самдар ыяш бажыңының коргунчуун, чүдээн көрүңер даан. Артында хоорайның төвүнде бажыңдыр. Чазак-чагырга чери, хоорайның дарга-бошкалары ону чүге делгелгеде салып алган турар чүве, ал каапкаш, садыг-магазинден-даа болза тудуп каастап кагза.

Эрги төп рынокту алгаш көрээлиңер. Ооң ишти довурак-доозун, идик-хепти, аш-чемни довурак кырында садып турар. Кажан шагдан бээр ону септе-даа, арыглап-аштап, ширби-даа көрбээн. Хөөкүй саарлыкчылар кыштың соогунда, чайның изинде-даа ажык дээр адаанда доңа-доңа, чагдыра-чагдыра, садыглавышаан, карактары достак көк, арыннары хапыгыр ыжык арагачылар диленген-колданган, эзирик эленнээн турар-дыр, оларны шагдаалар чүге чагырып хай дивес чүве, сандаар барган.

Кижилерниң кадыы дээш Россияның Чазза доктаал-саавырыны үндүрүп кагды, ыңдыг турбуже, республиканың, хоорайның сан-эпидхайгаарал станциялары чүңү көрүп турарыл? Кандыг-даа аш-чемни ажык дээр адаанга, довурак-доозун аразында садып турар-дыр, ол дээрге кижилерниң кадыына хоралыг эвес чүве бе?

Востокта рынок бар-дыр. База-ла хирлиг-чамныг, довурак-доозун аразында садыглаан турар. Ында ыяш садыглар, эт садар үгектер бар-дыр, хир-чамы-даа канчаар, хоорайның хамык черлик ыттары ында херешкен турар-дыр. Кижилерниң чемниг барбаларын безин артындан чарасоп турар. Ол рынок чурттакчы бажыңнар чанында болгаш чурттакчыларга, саарлыкчылар,

арагачылар-даа дыш бербес, алгырышкан-кышкырышкан, чогушкан, диленген, ооң кадында акша ойнаар автоматта эзирик-элээр кижилер үзүк чок турар.

Ам Кызыл хоорайның адаанче углаптаалыңар, дааранылга фабриказындан куду бадыптарга оруктар дөмей-ле сан чок. Карак оду кызаңнаар. Жилпоселоктан кижжи кудумчуда бажыңнар тып алыры доң берге, та кандыг хааның үезинде туттунган, аштаттынмаан бок чүве кижжи кайгаар, ыт сыгырар. Хоорайның адаанда шаанда бүдүрүлгелер турган объектилер бар, ону көргөш, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде немецтерниң Сталинградты бомбалап каапканынга дөмейлээр. Кедизинде хоорайны кайнаар уламчылап тудар чүве.

Анаа бөдүүн кижилер хоорайга чер айтырарга, кыжырып каар, а дарга-бошкаларның дөргүл-төрелдери, таныш-көрүштери, бай-шыдалдыг кижилерге хоорай ортузунда чөпшээрэвес уjurлуг черлерни, хоорайның хевирин, архитектуралыг тургузуун өскөртүп берипкен боор-дур. «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының артында тудуп каан 2 каът бажыңының хевир чогуң, ооң чанында кожа тутпаан-на чүве чок, сыңышпас черде рынок тудуп каан хевирлиг, база-ла ооң чанында пассажирлер алыр дээр чолаачылар журум-чыскаал чок черде сыңмарлажып турар-дыр.

Хоорайның оң талазынче кежиптээлиңер. Ында кудумчуларны чугаалаан-даа херээ чок. Эрге-чагыргазы чок хаван фермазы-биле дөмей болган.

Ол чарыктың-даа, бо чарыктың-даа дачаларын чугаалаан-даа ажыы чок. Дачаларда колдуу-ла көдээден келген чурттаар чер тыппаан, ажыл чок кижилер чыылган, олар оорланып, үптенип турары бо, а орус чон олардан бужурган-гаш, огород тарывастап, бажыңнарын чижик өртеке садып турар. Ында кандыг-даа эрге-чагырга чок, кудумчулары караңгы, адрес, дугаар чок. Ында колдуунда кайда-даа кири бижидилге чок тоянчылар, арагачылар, амыдыралдан аскан ооржулар чурттап турар. Олче хоорай чагыргазы сагыш салбайн турар. Ындыг янзылыг турда, ында кижилер доңуп-дожап, үптөп-тонап, оорланып, өрттенип өлүп, арагачыларлап турбайн канчаар.

Кызыл хоорайның иштинде

чамдык черлерниң аттарын канчаар шолалап каан-дыр, Нахаловка, Шанхай, Жилпоселок дээш-ле... Ында чуртталга эң коргунчуг, дүнелерде кылаштап болбас, кудумчуларда чырык чок, таркызыы, ыт-куштар, эзирикпейлер, онгул-чиңгил оруктар дээш, чүңү чок дээр боор. Ындыг черлерниң чурттакчылары хирелиг. Садыг-магазин, школалар, садиктер, албан черлери, суглаар черлери ырак, хөмүр-даш, ыяш, эт-сеп дүжүртүп алыры безин дыка берге, машина-балгат херим иштинче кирдинмес, эгдинмес.

Хоорайның каът бажыңнарының подвездилери хирлиг, ында арага шилдери, таапкы артынчылары чыткылаар, а чамдыктары туалеттер апарган, а ханаларында кижжи аксынга эптешпес сөс-домактар бижээн, эжиктери үрелик, калбаңайнып, халаңайнып турар.

Хоорай ишти куруг бок, кайда-даа төп каан чыдар. Шоодайларда ургаш, кудумчуда олуртуп каан, а шык чанында, Доңмас-Сугда бажыңнар чанында кара сугже, шыкче богун төп турарлар. Сөөлгү үеде Кызылдың Малоенсейская кудумчунуң, Доңмас-Сугну үер чылдың ап келди, кажан үер болу бээр, дүвүрөп маңнажыр, а ооң бетинде эртежик чүве кылып алырын бодавас, а эртен чылгы үер акшазы бо хүнге чедир төлеттинмээн.

Кажан 1960 чылдар үезинде чечек тарып, ыяш олуртуп турда, Кызыл хоорай Сибирьде бирги черге турду, а ам ыяш-даа, чечек-даа олуртпастап калган, чагай-жыдылга шуут уттундурган. Ынчангы олурткан ыяштар кадып, кургап, кайгамчык ногаан парыгывыс ам шаарарып калган.

Хоорайның адаандан үнгөш Каа-Хем суурже углаар, аңаа четпес-даа бүгү маршруттарың Газельдери шушту Кочетов кудумчунуң таварып эртер кылдыр кылып каанындан, ол кудумчуну чадаг кижжи эртип алыры бергедээн, кудумчуну долу машина долган.

Хоорайның кедээзинде Оюн Күрседи кудумчузу узун-даа, чараш-даа кудумчу турду ийин, ам халап болган, хирлиг-чамныг, орук шуут ирип калган, онгул-чиңгил машина чоруур арга чок болган.

Ол кудумчунуң адаа дужунда дөң кырында эрги хөөрлерни көрээлиңер. Долгандыр турар ыяш херимнери чирик, үттүг таар, чамдыктары ирээш, кээп ушкан.

Хөөрнүң кайы-даа чүгүнден чаанда кирип кээп болур, хөөрнү кежилдир чоруткан дагыр копка орук улустун арагалаар, албаннаар чери апарган. Чайын аңаа улустар хонар, хөөрнүң тумбочкаларын тура соккаш, сандайлар кылып алган, чамдыктарын кожа салгаш, орун-дөжек кылып алган болгулар.

Хоорай ортузунда эрги хөөрнү шаг-шаанда чедир каспайн ажааган-даа хөөрлер бар ынаан, ол чыт-бус дашкаар үнүп турар болгай, а хөөрнү үрегдетпейн, хоорай чагыргазы долгандыр херимнээш, дуй шаап кагза кандыг чүвөл, хоорай хөөрү хоорай чагыргазына хамаарышпас чүве бе? Бис шушту хөөрже баар болгай бис, ол база-ла бистиң аал-ораны-выс-тыр. Бир эвес бис аңаа чыдырывыста бисти дириг амытаннар кырлап эртип, чевег-хөөрүвүстү үрегдеп турган болза, эки бе ынчаш? Чевег-хөөрде «бурганнаан» бистиң угба, дунмаларывыс, ада-иелеривис, оолдар, кыстарывыс шимчевес удуп чыдар болгай. Ол чыдар кижилеривис-биле бисти деңнээрге, а бистер ийи буттүг шимчеп чоруур дээрден башка, ылгалывыс чүл?

Ынчангаш бо хире эвээш чурттакчылыг, аныяк-чалыы хоорайның чурттакчылары хоорайына ынак, боттары культурулуг, чурттакчы чону арыг-силиг хоорайлыг болур уjurлуг. Кайыыртан-даа келген чон кайгап, магадал чоруур уjurлуг, хоорай кандыгыл, ында чурттап чоруур чону база ыңдыг болур уjurлуг.

Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылын байырлаарыңа уткуштур хоорайны чаартып кылыр талазы-биле эки чүүлдер кылдынганын демдеглээр апаар. Оон бээр чаа-ла үш чыл чедип олур. Ол кылып алган чараш чүүлдеривистиң өңү өжүп, эрги хевиринче кирип келгенин элдээр-ти-даа болза айыттым. Ынчангаш хоорай мэриясы час дүшкени-биле Кызылдың чагай-жыдылгазынче улуг кичээнгейни салып, бүгү албан организацияларга, чурттакчы чонга бодунуң девискээринде турар бок-сүрээни аштадыр талазы-биле сонгаарладып болбас тодаргай хемчеглерни алыры чугула.

Мадон МОНГУШ.

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

Кызыл кожуну.

Көдээ ишче көрүш

Тыва чоннуң солун чугааларын, амыдыралчы омур-хевирин ийинден дыңнап ораарга, бүгү-ле шимчээшкениңерниң барык улуг кезин: аалдың көжерин, аңнап-меңнел тайга-таңды кезириң, ырак-узак аян-чорук кылырын, чер ажылын кылып бүдүрерин — аъттың күжү кылып берип чораан болур. Шагда машина-техника чок турда, бүгү-ле чер, тудуг ажилдарын база-ла аът-биле кылып турганывысты уткан болгаш, көдээ ишке ону шоолуг ажыглавас, чүгле мунуп билер — мынчал барып-тыр бис.

«Тиилелге» колхозу чаа-ла тургустунуп турда, чаңгыс өргөн безин чок турган Чедерниң Суг-

Бажыңга чаа бажыңнар хөйү-биле туттунуп турду. Араттар колхозка салган аът-хөлгезинге боттарының шыдаар шаа-биле дериг-херекселдерин катый берген. Ынчан 40-50 аътты дерип белеткээш, тайгаже үндүрер. Хүнде-ле бир бажың ыяжы 50-60 чудукту эккээр. Кайы хире күш-тур.

Амгы бо үеде машина-техника көвүдээрге, чүгле ооң күжүн ажыглаар болгаш, аът күжүн ажыглаарындан ыраксай бердивис. Чонда чылгы мал бар, өзүп көвүдөп турар. Ону тергелеп, шанактап, чер аңдарып, аалдың бүгү-ле улуг-биче ажилдарыңа ажыглаар болза, улуг дуза болур. Бензин, солярка, артык кезектер,

«АВТОЧЫЧААН КӨВҮДЭЭШТИҢ, АЪТТАР СУЗУН БАЗА БЕРДИ»

оозу-моозу үрелген дээр эвес, ынчангаш аътты ажыглаары эптиг. Шыктың көк сигенин аъттың сиген кезер машиназы-биле кезип белеткээри таарымчалыг, ук көк сиген чаш хураганнарны, күш-деңгели баксыраан малды сегидеринге, семиртиринге кайы хире ажыктыын билер болгай бис.

Кышкы үеде техниканы ажыглаарыңа ыяап-ла изиг суг, азы чылыг гараж херек, а аътка чүгле хомут кедирер — ол-ла. Бо-ла-дыр, бөдүүн деңелге. Машина-трактор бар-даа болза, эзим-аргаларлыг, тайга-даскыл, берт черлерже

чордунар эвес, а аът шыдаар. А ооң күжүн экижидер, камналганы бодаар болза, күштүг «Иваново» уксаалыг чылгыдан өстүрериниң дугайында күзелди илередип, чон аал ажылын аът-биле чиигедип алзын кылдыр бодал, арга-сүмени көдээ иштиң хоочуну Бады Ооржак хөй чылдарда саналын солун арнын дамчыштыр кирип келди. Чоп дыңнаарга-ла, малдың уксаазын экижидер джи-ле турар, ол хиреде ук трактор күжү хире чыгап турар күштүг чылгыже туралаар хөөн билдирбес-ле-дир. Элчигени сонугурап турар, а ол

мөге малды сонугуравас-тыр бис. Дөмей-ле өзүп турар чүве болганда, моол азы тыва уксааның чанынга «Иваново» уксааны база өстүрер болза, оон чүү-даа дудавас, харын-даа ажилдарыңа күштүг мал немежер хире-дир. Черле ынчаш, бодал ораарга, хоочун, улуг назылыг кижилеривистиң арга-сүменин тооп көрбестир бис, кырганның саналын кичээнгейге ап, ону амыдыралга боттандырап талазы-биле хемчеглерден алза чүү ирги.

Эрензен ТЕЖИТ.

Каа-Хем суур.

Кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг, көктүг-шыктыг Хөндөргейге Тыва АССР-ниң Өөредилге яамызы 60 ажыг өөреникчилик алды дугаар дузалал школа-интернатты 1975 чылда ажыткан. Бо школага Улуг-Хем кожуундан эгелээш, барыын талакы кожууннардан келген өөреникчилерни хаара туткан. Школаның тургустунарынга кол специалист С.Н.Чамаеваның кириген үлүг-хуузу улуг.

Ниити билиг школазының программазының негелделерин ууп шыдавас, угаан сайзырал талазы-биле четпестерлиг, кадыы кошкак, билигни оожум шиңгээдип алыр уругларны эмчи-педагогиктиг тускай комиссия тодараткаш, дузалал школаларже өөренир документини белеткээр. Ынчангаш олар чигеткен программа-биле өөренир. Өөреникчилерниң саны бир класска чаа дүрүм езугаар он ийден ашпас турар ужурулг. Школаның кол сорулгазы уругларны амыдыралга, ажил-ишке белеткээри болгаш кандыг-бир мергежилди чедип алырынга дузалаары болур.

Олигофрен уруглар деп кымнарыл ол? *Олигофрения* – грек дылдан очулдурага *олигос* – шоолуг эвес, биче угаан дээн уткалыг, а *френ* – угааны хирелиг дээн сөс. Ындыг байдалдың тыптып кээриниң чылдагааннары янзы-бүрү, ооң уламындан уругнуң сагыш-сеткили, угаан-бодалы чедир сайзыраваан болур. Уксаа салгаан аарыг, вирустуг аарыглардан аарып чорааны, күштүг эмнерни ажыглааны, кара-таакпы аймаанга хандыкшааны, ханның эвээжээни, хан базыышкынының бедеири азы чавызаары дээш, өске чүүлдер чылдагаан боол болур. Иезиниң хан-дамыр аарыглары боттанып олар төлдүң мээзинге багай салдарлыг, ол ышкаш чаш уруг төрүттүнүп тургаш, кемдээштинге таварышканда, уругга ол аарыг тыптып келир.

Олигофрения үш бөлүккө чарлыр: 1. *Дебильность* – угаан-сарыыл талазы-биле кошкак болган уруглар школаны дооскаш, өзе бергеш, нарын эвес ажылдарны кылыр болгаш боттарын хандыраар. 2. *Имбецильность* – олигофренианың ортаакы чадазы. Идиотиядан ооң ылгалы чүл дээрге, имбецильность аарыг кижилер чугаалап шыдаар, ол ышкаш оларга чугаалаан сөстөрни база билип алырлар. Ындыг аарыг кижилерни ажылдарга бодун өөредип болур, ынчалзажок имбецилик кижилериниң сөс курлавыры кызыы болганда, олар башкарыкчы кижилерниң удуртулгазы-биле ажылдап болур. *Идиотия* – олигофренианың үшкү, угаан-сарыылдың бичизинде чедир сайзыраваанындан эң-не ханы чадазы болур. Чижээ, уругнуң чугаазында медреселдиг бодал болгаш эскерииниң көңүс чок болу бээр. Ооң чугаазы чедир сайзыраваан болгаш, харылзаа чок, ужуру билдинмес сөстер колдаар. Ындыг аарыг уруглар улгаткыже чедир кылаштай албас болур, а бир эвес кылаштаар болза, оозу дең-дески эвес, тендинээш болур. Ындыг аарыг кижилерниң чамдыктары шаг-шинең чок, халагар болур, а өскелери оон аңгы: кылыктыг, каржы, килеңээр, ыглагылаар. Бо чадага «кретинизм» деп терминни база ажыглап турар. *Кретинизм* – төрүмелинден угааны четпес, мага-бодунуң хөгжүлдеси, сайзыралы кошкак, даштыкы хевири тудуу кижилер болур.

Дефектология – мага-бот болгаш угаан-бодал талазы-биле четпестерлиг болгаш ниити өзүлдеден хожудап, дашкаарлаан уругларның өзүлдезиниң психикофизиологтуг ылгалдарын өөренип шинчилээр болгаш бичии уругларны кижизидер база өөредир эртем. *Коррекция в специальной педагогике* – тускай педагогикада эдилге (коррекция). Ол сайзыраваан уругларның угаан-бодалында болгаш мага-бодунда четпестерни чайладыр, эдер талазы-биле педагогиканың тускай системазының чамдык аргаларын болгаш хемчеглерин ажыглаар башкылаашкын болур. Чижээ, *олигофренопедагогика* – угаан-бодал талазы-биле четпестерлиг болгаш ниити өзүлдеден хожудап, дашкаарлаан уругларны өөредип, кижизидер эртем.

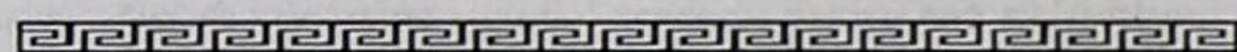
Сурдопедагогика – дүлей болгаш чугаазы тудуу уругларның өзүлдезиниң психикофизиологтуг ылгалдарын өөренип шинчилээр, кижизидер база имнээринге өөредир эртем. *Типлопедагогика* – көөрү багай болгаш шуут көрбес уругларның өзүлдезин шинчилээр, тифлография өөредир эртем. Луи Брайль (04.01.1809 – 06.01.1852 ч.ч.) француз типлопедагог көөрүнүн миннишикин органын үш харлыында чидирген. Ол 1829 чылда согур уругларны өөредип, алды точкалардан тургустунган шрифт (алфавит) системазын ажыглап турган. Россияга ном парлаарынга рельеф шрифтини – 6 достак точкалары (ойдуктуруп – салаалар дузазы-биле номчуур) 1885 чылда ажыглап эгелээш. Брайль – тулган музыкант. Нота бижилгезин, үжүктү, сан-чурагай бижилгезин ол системазында таарыштыр кириген.

Логопедия – чугаалаары тудуу, четпес болган кижилерниң байдалын өөренип көөр, оларны өөредир, кижизидер дугайында эртем, ол дээрге тускай педагогиканың тудуш адыры. Коррекция нарушения речи – чугааның четпезин эдери. Чугаа үрелиншикин «эдери», «чайладыры», ажып эртери деп сөстөрни ажыглап турар. Бо уругларның сөс курлавыры чегей, ооң ужуң чугаазы сайзыраңгай эвес, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус талазы-биле билин чавыс, сан талазы-биле билзе чогуур бөдүүн билиглери куду азы өске үе-чегези уруглардан шуут ылгалдыг. Ындыг уругларны өйүндө сайзыралдыг уруглар-биле чаңгыс класска өөредир берге. Ынчангаш аномалдыг уругларга өөредилге-кижизидилге ажылын таарымчалыг байдалга тургускаш, тускай арга-методтарны ажыглап кижизидер болгаш өөредир.

Баштайгы чылдарда школага Иркутскиниң, Москваның болгаш Ленинградтың башкы университеттериниң дефектология факультеттерин дооскан специалисттер: Г.И.Кузьмина, Л.Т.Балган, Д.К.Донгак, Т.Э.Элбек, К.Б.Түлүш болгаш хей чылдарда ажылдаан арга-дуржулгалыг башкылар ажылдап турган. Мурнунда маңаа кырганнар интернады турган. Ол

корпустарның бирээзин школа кылдыр эде кылган. Өөредилге номнарын Москвадан чагыдар, тускай өөредилге херекселдери, профиль-мулястар, зондылар, келдирлээр уругларның чугаа-домаан эдер «АИР-2», «Эхо» дээр аппараттарны чагыдары, идик-хеп, аш-чем аймаа, оттулар чүүл айтырыы дээш, чүзүн чок дээр! Бо бүгүнү улус өөредилгезиниң тергини К.Т.Шыдыраа билдилг удуртуп, чоорту делгем спорт залдыг, класстарлыг чаа школаны туттуруп, кадрлар айтырыын четчелээш.

Өөреникчилерниң саны 150

БУЯННЫГ ШКОЛА

ажыг турду. Башкыларның улуг күзел, чүткүлү-биле ажылдаанының түннелинде, бо чылгы доозукчулар-биле кады школаны шупту 300 ажыг кижиде дооскан. Олар чазаныкчынын, поварның болгаш саанчынын тускай шынзылгазын алганнар. Уран биле Чечен угбашкылар Кызылдың дааранылга фабрикасында, Уран-оол Саая (Бай-Тайга) Новосибирскиге токар мергежилин чедип алган. Олег Башкаров шериг хүлээлгезин эки эрттиргеш, көдээ ажил-агый техникумун дооскан. Марина Сарыглар Ак-Довурактың ПТУ-зун дооскаш, столоваяда ажылдап турар. Аркадий, Олег Оюн ийис алышкылар Чадааның ПТУ-зун дооскаш, Балгазында саанчылавышаан. Наташа Комбу (Улуг-Хем) адазының дузалакчы кадарчызы. Ындыг чижектиг өөреникчилер хей.

Коррекциялыг 8-ки хевирниң школазының тускай арга-методтары-биле ажылдаары берге. Ону кижиде болган-на кылып шыдавас. Маңаа башкының, эмчинин болгаш кижизидикчилерниң тускай ханы билин, уругларның онзагай байдалдарын (спецификазын), психологиязын (иштики сагыш-сеткилин) билири болгаш оларга чымчак, эриг баарлыг болурундан, ооң ынай олардан база бодундан негелделинден улуг хамааржыр. Башкылар бодунуң холунга хүлээп алганы чаштарны шуптузун чогуур негелдеге дүүштүр өөредип, кижизидип алыр дээш боттарының күжүн, билин, энергиязын харамнамай, бар-ла аргаларны ажыглап, оларның-биле чугула харылзааны тудуп турар.

Олар боттарының арга-дуржулгазын тарадып, дидактиктиг материалдарны кичээлдерге ажыглап, чидиг айтырылганын хамаарыштыр канчаар ажыглап турарын башкылар методсеминарга дуржулгазын солушканнар.

К.А.Сат математиканы өөредириниң талазы-биле дуржулгазын тараткан. Р.М.Түлүш «Төрзэн дылың билбезинге, төрзэн чондан чарылганың ол!» деп кыйгыны салган. Шынап-даа болза, төрзэн дыл тускай школаларга кол эртемнерниң бирээзи. Ону кайы хире шиңгээдип алырындан өске эртемнерни чедииншикин өөрениринге чугула салдарлыг. Эдип-чазалгалыг школага тыва дыл башкылаашкынын бөдүүн практиктиг угланыышкын-биле чорудар болгаш дараазында сорулгаларны күүседиринче углан-

дырган:

1. Билиг алырынга нарын эвес сөзүглелдерни шын болгаш медреселдиг номчуурунга чаңчыктырар.

2. Өөреникчилерниң ниити сайзыралының деңгелин көдүрер.

3. Грамматика болгаш шын бижилге талазы-биле алган бөдүүн билиглериңге даянган, тода, шын болгаш шевирин бижилгеге чаңчыктырар.

4. Бодунуң бодалдарын аас болгаш бижимел чугаазынга дес-дараалашкаан болгаш шын илередип билиринге өөредир.

5. Бодунуң бодалдарын эки

хайныктырган.

Өөредилге яамызының кол специализи С.Н.Чамаева баштаан эмчилер хыналданы чоруткан. Олар социал угланыышкын, логопедия, биология, математика, профессионал күш-ажыл мастерскаяларының дерилгези эки деп үнелээшнер.

Аңгы-аңгы чылдарда республиканың өске-өске черлерде дузалал школаларынга аргадуржулга солчуп, концерттиг үнүшкүннерни кылгылаан бис.

Бисте бүгү-ле чүве эки деп болбас. Экономиктиг кризистик кончуг берге чылдарын чурттап

мөзү-шынарга кижизидерин дамчыткан.

Д.С.Монгуш эге класстарның кичээлинге коррекциялыг ажылды канчаар чорударын база хей санныг карточкалар, оюннарны ажыглаарын тодаргай чижектерге көргүзүп, «Ховаганнар», «Саваны чуг», «Илчирбе» дээн ышкаш оюннарның методиказын таныштырган. Ы.С.Түлүш кижиниң дурт-сынын хемчээрде канчаар демдеглен алырын өөреникчилерге өөредип турарын дамчыткан. Ону хеп-сын даараарынга уруглар кончуг ажыглап турар. Чадаанага эрткен кожуун олимпиадазынга өөреникчизи Айгуля Ооржак кирги черни алганынга өөрүшкүзүн илеретпешаан, бөлгүмге уругларга кылдырган ажылдары-биле таныштырган.

Р.К.Сарыглар «уктуг идик чылыын салбас, уктуг шевир угун салбас!» деп улустуң угаады-биле билиндирибешаан, интернатка уругларны күш-ажыл шагын чөптүг ажыглаарынга өөредип турарын чугаалаан. Ооң херечизи кылдыр уругларның хостуг үезинде дараан, аргаан ажылдарын көргүскен, шынап-ла, орун, сыртык шывыгларын өрээл бүрүзүндө дарааны шевир, чараш болгаш көрүштүг.

Методиктиг семинар бир аңгы хевирге эрткен. Күш-ажыл кижизидилгези – школаның кол угланыышкыны. Ынчангаш Чөөн-Хемчик кожуунуң өөредилге килдизиниң планында көрдүнгенин езугаар школаларның болгаш школадан дашкаар өөредилге черлериниң күш-ажыл башкыларының семинарын эрттирген. Ооң кол сорулгазы: күш-ажыл башкылаашкынының өөредилге болгаш кижизидилге талазы-биле ажылының шынарын экижидери, арга-дуржулга солчуп, аныяк специалистерниң мергежилин бедидери.

Башкыларның бистиң школаже үнүшкүннү кылганы анаа эвес дээрзин, демдеглээри чугула. Чүге дээрге школаның кол-ла сорулгазы – мында өөренип, чурттап турар уругларны амыдыралга, ажил-ишке белеткээри болур. Келген башкыларга солун кичээлдерни бо чүлдүң автору, күш-ажыл башкылары Д.Б.Ондар, К.Ч.Куулар, О.С.Бүрбү, Ы.С.Түлүш, М.Д.Донгак олар эрттирген. Н.Б.Күжүгеттин класстан дашкаар «Ааттыңан кавайымны, аакталган авайымны», С.Б.Конгарның кыс уругларга «Столдун дерилгези» деп кичээлдери улуг сонургалды

эрткен бис. Ол үеде чамдык «молдургажык» даргалар «Мындыг хевирниң школазының ажыы чок, дүжүрер!» деп-даа алгыржып шаг болуп турдулар. Ол үеде Франция, Швеция болгаш АКШ дээн ышкаш бай-шыырак күрүнелер бисче холун сунуп, аш-чемни, 60 дагаа, 60 хой, өшкүнү, бинекти садып, дузалал ажил-агыйын тургузуп алыңар дээн. Күш-ажыл башкылары өөреникчилери-биле өшкү-хоюнуң дүгүн кыргааш, ширтектерни, чонактарны, челе-мончактарны кылгаш, уктарны аргааш, саарылгаже үндүрер.

Уругларның амгы безин ажылдары кожуун, республика иштинге каш удаа бедик үнелелди ап турарынга коллектив чоргаарланыр.

Республиканың тускай 6-гы хевирниң бот-башкарлып, шимчээри кошкак уругларның Ак-Довурак хоорайда коррекциялыг ниити билиг школа-интернадынга бистиң школаның уругларының ада-ие хуралын эрттирдис. Өөредилге эргелекчизи К.А.Сат школавыс-биле ада-иелерни таныштырды. 16 эки өөредилгелиг уругларны адаарга, оларның ада-иелери сеткилинден өөрүп олурдулар. Башкы ол ышкаш мөзү-бүдүштүг, чараш аажы-чаңныг болгаш ажылгыр уругларны база адаан. Спортчу, эки өөредилгелиг уругларны шаңнап-мактаанын чугаалаарга, чамдыктарының карактарының чаштары бадып турар.

Бистиң школа-интернатта чамдык өөреникчилерниң ада-иелери, дөргүл-төрелдери уругларынга ужуражып келгеш, демдегледил кыдыраажынга «Буянныг школа» деп бижип турары бистерге, коллективке, улуг чоргаарал. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак, ТР-ниң өөредилге сайыды П.А.Морозов школага чаа интернатты туттурган, апрель айда чаа столоваяны тудуу эгелээр. Өөредилге яамызы школавыстың хандырылгазын бүрүнү-биле бодунга алганынга хей-адыыс бедээн. Күзүн психолог-дефектолог, олигофренопедагог башкылар келир. Олар бистиң одуруууска туруптарынга өөрүп турар бис.

Кызыл-оол ТҮЛҮШ, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы.

(Гонорарын солунга арттырдым.)

Чырыткылыгы бурганывыс, далай ышкыш буяннарның эдилекчизи Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыгы 14-кү Далай-Лама Россияга 1992 чылдың тос айда чаларап кээп чораанының соонда, бир чыл эрткенде, бистиң хүндүткелдиг башкывыс Геше Джампа Тинлей Чырыткылыгы Улуг Башкывыстың сүмези-биле 1993 чылда чуртка чаларап келгеш, хоорайларны кезивишаан, Бурятияга, Калмыкияга, Тывага буддизмниң кайгамчыктыг ханы өөредилгезин чорудуп эгелээн. Россияга сарыг шажынның өөредин буддистичи чүдүкчүлөргө тайылбырларының үндезин дөзүн тургускан Геше Джампа Тинлей буддизм өөредин хандыр билип угадырынга, амыдыралга сагырынга кайгамчык улуг энерел сеткилин, шыдамык байдалын болгаш эгээртинмес билин 1993 чылдан эгелеп дамчыдып берип келген.

Россияга ажилдаш, хөй-хөй хоорайларга буддизм төптөрүн аякка алып, он-он мун өөреникчилерлиг болу берген. 1997 чылда Бурятияның Курумкан деп черге улуг ретрит төвү ажыттыган. Ол төпке башкының Россияда бүгү өөреникчилери барып өөренип ааскежиктиг болдувус. Чыгып келген бүгү-ле өөреникчилеринге Ламрим өөредин долзу-биле дамчыдып берип, ачы-буян чедирениң уjur-дузанының, бот-догдунушкунун багай чүүлге дүрген чедирениң, энерел кээргел сеткилди оттурарының, човулаң-хилчектиң чылдагаанын тургузар он кара нүгүл, аас-кежиктиг болурунун чылдагаанын тургузар он ак буяның үүле, буян шөлүн шын угап билериниң дугайында буддизмниң өөредин тодаргай чижектер-биле тайылбырлап тургаш, кайгамчык-хөй ажыктыг өөредилгени чүдүкчүлөргө дамчыдып берген. Ынчангаш бистиң Гур у башкывыс Геше Джампа Тинлей бо хүннерге чедир деннеп четпес ажилды кылып келген. Хөй номнарны, судурларны орус дыл-

Сүзүк-биле эки чурттап чор мен

че очулдуруп, уйгу-дыш чок ажилдап келген бистиң аныяк, чараш, угаан-медерели кончуг бедик буяныг башкывыска өөрүп четтирбевистиң аргазы черле чок. Башкывыс бисти хайгаарап турар. Ынчангаш бисти кажан өөредип кээрин билер бис. Чырыткылыгы Улуг Башкы, Ыдыктыг 14-кү Далай-Лама бурганывыстың ачы-хавыязында бис ындыг Башкыга чединген бис деп үнелеп чоруур бис.

Геше Джампа Тинлей Тыва чуртувуска бир дугаар моорлап кээп чорда, мен республиканың онкология диспансеринге кезишкн соонда чыдып турган мен. Сагыш-сеткилим хоозураңгай, рак аарыныг таварышкаш муңгарап, берге кударалга тургаш, башкыга ужуражыр ааскежиктиг болган мен. Ынчан 1993 чылдың ноябрь ай турган. Башкымын бир-ле дугаар телевизорга көргөш, мага-бодум чиктиг байдалдыг болу бергенимни бо хүнге чедир утпаан мен. Мени кескен эмчим Алла Кыргысовна Сиразитдиновага чеде бергеш, ол лама-башкыга барзымза кандыгы деп айтырдым. Эмчим чөшкүлөргө, сеткилим дыка өөрзэн. Эмчиге бо чырык черге чурттап чорааш, четтиргенимни илередип, үргүлчү бодап чоруур мен.

Кызыл хоорайның төп базаар үстүндө бичи бажың хүрээге башкымыг ужуражыр ааскежиктиг болдум. Башкы бистиң дылы-выс билбес, мен башкының дылын билбес болдум. Ынчалза-даа аңаа орустап чугаалап, бодумче айтып тургаш тайылбырладым. Башкы мантра номчупкаш, «Ничего» дээн. Ам бо үеге чедир хүндүткелдиг башкының өөреникчизи болуп чоруур мен. Оон бээр 14 чыл эрте берди. Ам-даа дириг чоруурум

башкымын кайгамчыктыг арыглаашкынында деп санаар мен. Тыва чонувустуң «Сезиг-биле аарыыр, сүзүк-биле сегиир» деп мерген чугаазы кончуг-ла шындыр.

Хүндүткелдиг башкывыс Геше Джампа Тинлей 1962 чылдың июнь 5-те Индияга төрүттүнген. Аңаа Тибеттиң төп школазын дооскаш, 7 чыл иштинде Индияның Варанаси университетинге буддизмниң философиязын, англи, санскрит, тибет дылдарны болгаш политиктиг эртемнерни чедишкнниг дооскан. 1984 чылдан эгелеп, 5 чыл иштинде чаа Зеландияның Доржечанка аттыг институтка очулдурукчулап ажилдаан. Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыгы 14-кү Далай-Ламаның чөпшээрели-биле 3 чыл иштинде бүдээл бүдээл. 1993 чылдан эгелеп 14-кү Далай-Ламаның Россияга, ХКД чурттарына болгаш Моолга бүрүн эргелиг төлээзи болуп ажилдаан. Геше Джампа Тинлей башкывыстың кайгамчыктыг улуг ачы-хавыязы дээш мөгөйип, четтиргенимни деннеп четпес улуг өөрүшкү-биле илередип чор бис. Энерел сеткили кайгамчык улуг, күзел-соруу, ном судуру чүглө бүгү дириг амытаннарны хилчек-човулаңдан хостап аар дээш амыр-дыш чок туржуп чоруур башкывыска өөрүп чоруур бис. Амылыг амытаннарга бичи-даа болза дуза чедирер дугайында өөредигни башкывыс берип турар.

Бүгү-ле амылыг амытаннарга дуза чедирер сорулга-биле Будда байдалы чедип алын дээрге – Махаянага хамааржыр өөредиг. Очалаңдан оода бодум хосталып алын дээн бодал Хинаянага хамааржыр. Келир назынында кижиз азы очалаң бурганының төрүмелин ап көрейн деп өөредилгени

Энерел сеткилдиг башкыларымга

шингээдип тургаш, саванның үш частырыын кылып болбас деп башкывыс чагыыр. Ол кандыг частырыгыл дээрге: доңгайтыр салган сава-биле, ойбак сава-биле, хирлиг сава-биле дөмейлежи болбазы. Ынчангаш каа-даа чедип чорааш, Москвага үш катап, Подмосковьеге, Бурятияга, Калмыкияга ретриттерге өөренип, Прибалтика чурттарына (Эстонияга, Латвияга, Литвага), Индияның Бодгайага, Калачакра өөредин Чырыткылыгы Улуг Башкы, Ыдыктыг 14-кү Далай-Ламаның бодундан, Кызылга Ыдыктыг 9-ку Богда-Кегээн башкыдан хүлээп алдым.

2006 чылдың март айда Соңгу Индияга 14-кү Далай-Лама башкының өөрединге киржип, Башкының бодунга бараалгаар ааскежиктиг болганывыска, Тываның кезек буддистери денди өөрүп чор бис. База бир кайгамчык чүүл болза, Чырыткылыгы Улуг Башкы, Ыдыктыг 14-кү Далай-Лама Тензин Гьятцонун башкызы Йонгдин Линг Ринпочениң айызын алып ааскежиктиг болганывыс. Хостуг уелеривисте хөй-хөй ыдыктыг черлерге чедип, оларны магадал көөр ааскежиктиг база болдувус. Ынчангаш бо бүгү-ле ырак-чоок хоорайларже чоруп, чүдүп, сүзүлөп өөренип чоруп турарывыс дээрге, Геше Джампа Тинлей башкының кончуг улуг сагыш салышыкыны, эгээртинмес ханы өөредин деп билип турар мен.

Башкывыстың өөредилгезиниң ачызында чер-делегей кырында өске-даа буддистер-биле таныжып, аралажыр ааскежиктиг болган бис. Дели хоорайга чоруп тургаш, автобус доктаамынга олурумда, дискээм аарыры кончуг боорга, чугааланып, нугуп-ла

олурган мен. Оон чанымга олурган индус ашак массажап бэйн дээрге чөпшээрестим. Массажаан соонда, шынап-ла, дискээм аарыры чидип, чүгээртеп келди, кылаштарыма безин чик. Ынчал чорааш, Кызылга чедип келгеш, эмчимге шинчидеримге, дискээм аарып турганы дээрге, шагдакы кестирген аарыгың салдары болган. Оон эмчимге эмнеткеш, ажылдай бердим. Ынчангаш кандыг-даа бергедээшкннерге алыспайн, сүзүк-биле эки чурттап чор мен, конум. Чүткүлдүг, сүзүктүг болза, кандыг-даа аарыгы тиилеп болур. Ундараан черле херээ чок.

Мээң изиг күзелим, чалбарыым болза, чер-чуртувуска чүглө тайбың, ааскежик турзун, ажы-төлүвүс арага-дары, ажыг чашпан ышкыш багай чүүлдер-биле холбашпазын, кижиз амытанниң чурталгазын үнелеп билип, чүдүлгө-сүзүглели бедик, сарыг шажынның ханы уткалыг кайгамчык арыг, чаагай, бедик өөредилгезин өөренип, чараш, байлак чуртувустуң езулуг быжыг дөстүг камгалакчылары болуп, энерел сеткилдиг, угаан-медерелдиг, кайгамчык чүткүлдүг чүдүлгезин кагбайн, улам ханы өөренип чоруур болзун дээн йөрээл.

Чырыткылыгы Улуг Башкы, Ыдыктыг 14-кү Далай-Лама Тензин Гьятцога, Ыдыктыг 9-ку Богда-Кегээн Джецун Дамба Ринпочеге, Геше Джампа Тинлейге, Геше Тензин Нганг Лопел Шивалха Ринпочеге болгаш Тывага удаа-дараа кээп, кайгамчыктыг езулалдары эрттирип турар өске-даа башкыларга узун назынны, ааскежикти болгаш кадыкшылды күзевешаан, сарыг шажын Тывага ам-даа бодарап сайзыразын деп йөрээр-дир мен.

Алдын-кыс МОНГУШ,
медестра.

Тыва чаңчылдар болгаш езулалдар

Тыва кижилер чон аразына чурттаарының чурумнарын салгалдан салгалче дамчыдып келген. Шап ындыг чурум сагылгаларын аныяк кижиниң күүседире албан. Чүге? Чүге, дизе, улуг кижиз амыдыралдыг чаңчылдарын баштай шингээдип алган болур, ол чырык черге аныяк кижини мурнай төрүттүнген кижиз-дир. «Улуун хүндүлээр, мурнун хынаар, соон истээр» деп чугаа амыдыралда ынчаар тывылган.

Ава кижиниң мөзүзү

Тыва улустуң төөгүзүндө 30-40 хар четпээн кижиз таакпылаваас, арага ишпес. Көшкүн амыдырал үезинде улуг кижиниң мурну-биле эвес, а арты-биле эртер. Ийи кижиз ужуражып келгенде, аныяк кижиз аьдындан дүшкеш, баштай мендилежип чолукшуур.

Ава кижиз өгнүң эң хүндүткелдиг кижиз. Кыс уруг 12-14 хар четкенде-ле, инек, өшкү саар, хой, өшкү кадарар ажилдарны шингээдип ап, дүк хап, ону салып, кидис өйүп, дааранырынга бодун белеткеп эгелээр. Ава кижиниң арыг мөзү-шынарын хевирлээр дээш, тывалар дыка сагыш салып чорааннар. Чүге дизе, аваларның ачылыг буянын ажы-төлү салгаар болгай. Төл баштай-ла «Авай» деп сөстү адаар, аваларның өпей ырын дыңнаар. Өг-бүлө ээзи кыс уруун ие кижиниң мөзү-шынарынга баш удур белеткээр. Мал-маган саткаш, орнунга торгулар, каасталгалар тып алып. Торгулар-биле кыстарынга тыва тоннар, бөрт даарап, ону өг-бүлө tudарынга белеткээр. Кыс уругну оол кижиз тып, таньжар. Сурас уруг божаан болза, хүндүткел чок чаңчыл деп санаар.

Эдилелдер

Кыс уруглар 12-14 хар үезинде тыва чоннуң эдилелдерин эки

билер чорааннар: уур-бала, деспи, былгааш, паш, ожук, тос-карак, дус хавы, шай хавы, шай согаажы, дажы, илбек, аптара, көгээржик дээш. Идик-хеп: тыва тон, бөрт, тыва идик. Тываларның код чир чемнери чинге-тараа, эт. Тараа соктаарынга уур-бала, деспи, а хоорарынга булгаашты ажыглаар. Тарааны баштай сугга шыгыдып алгаш, ожукка от салгаш, пашка хоорар. Оон тарааны уурга соктап, деспини ажыглап челбиир, арыглаар.

Көгээржикке тыва хойтпак арагазын көжерде азы ажыл үезинде кудуп алып. А кыскашты оттан чүве уштурда ажыглаар. Эзер, чүген, чулар — үнелиг эдилел. Ону аът мунарынга ажыглаар. Тыва аптара ада-иелеривистиң янзы-бүрү өңнүг үнелиг эдилели.

Шагаа

сагызыннар

Кижиз бүрүзү чолукшуурда, сунар кадакты белеткеп алып. Шагаада мендилежин чолукшууру дээр. Шагаа хүнүндө кижиз бүрүзү дең эргелиг: яды-даа, бай-даа болза. Улуг назылыг кижиз-биле менди солчурда, кадаан холунуң кырынга салгаш, улуг кижиниң холунуң адаа-биле ону солчуп алып. Даң бажында тургаш, бедик черге даш кырынга от салгаш, төш баштадыр өрттедип, чечен мерген йөрээл номчуур. Ону лама, хам кижилер кылып. Шагаа хүнүндө херээженнер онза каас-

талгаларын кедип, тыва тоннарын кедиптер. Эр кижилер оттук-бизээн астыптарлар.

Шагаада чемниң эң эки дээжин салыр: эт, манчы-хуужур, чөпкөк, саржаг, эжегей, соктаан тараа. Шагаада арага ишпес. Шагааалаан аалчыларны даартазында чөмгергеш, дараазында аалче үдээр, чаңчыл ындыг. 1944 чыл соонда, арага тыва кижиниң эки чаңчылдарын чидирген. Чүве болза-ла, эргиниң артышыкыны-дыр дээр апарган. Ие кижиз чылыг хой кежи тонун, тыва идиин кетпестээн. Ада, иези каапкан уруглар көвүдээн. Божааш, уруун шуут каапкаш баар иелер бар.

Куда езулалдары

Өгнүң даштыкы, иштики дериг-херекселин бүдүн чыл дургузунда белеткеп келир чүве-дир. Ханазын, наазын, хараачазындан аңгыда, ширтээн, кожалаң-чевин дүктен кылып болгаш, үр үеде белеткээр ужуру ол.

Баглаашка аъттарны баглааш, келинни бээ, кунчуунуң өңдүве кирип кээр. Келин өгнүң эргинин артааш, от адаанда тускайлап каан олбукка олуруптар. Оон мурнунда дыка чараш каасталгалыг тыва тон, идик кеткен келинни кадак салгаш, дашка долу сүттү сунар. Келин сүттү ишкеш, дедир сунар.

Куда эгелээрде, думаалайны келинниң арнындан ажыдар. Баштай улуг назылыг кижиз байыр чедирип, йөрээл номчуур. Оон соонда оол, кыска чырык ызырыштырар. Өлүрген өшкүнүң чаагының сегелин чингежек кылдыр дилгеш, күдээзиниң дижинге ызыртыптар. Оон уруг чырыкты ызыргаш, үзе тыртар ужурулуг. Халаңайнып турган чырыкты ызыргаш, шеле тыртарга, үстү бээрге, чир-шоң каттыржыр, уjur ындыг. Оон соонда уругнуң чажын чарып, чавага баглаар. Чавага чараш

каасталга. Өгленгениниң демдээ ол.

Селик деп чүл?

Ол болза ине, чүсүк, удаазындан эгелээш, анай, хурагандан инек, аът, шарыга чедир белек бээрин ынча дээр. Селиктенип келген келинни аалдар эң хүндүткел-биле уткуп алып. Сорулгалыг кижиз хүндүткел-биле күүседир. Селиктенген кыстан кым чүнү-даа харамнанмас, көшкүн амыдырал үезинде чурум ындыг турган.

Аалчыны хүндүлээр

Аалдың ээлери келген кижини хүндүткел-биле уткуп алып. Келген кижиз өг чанынга аъттыг чортуп келир. Өгге кирерде хевин чазайт туттунар. Бижээн ооргазындан дүжүргөш, халаңнадыр астып алып. Келген кижини аш-чем-биле хүндүлөп шайладыр.

«Аалга келген кижиз аяк эрни ызырар, арга кирген кижиз саат дайнаар» деп чугаа оон укталган. Хой өлүргенде, тускай аяк-сава салыр, мүнүн ижиртир. Шагаада өг ойбас, эш-өөрзүрек чаңчыл ындыг.

Бойдус – кижиниң төлү

Тывалар бойдузу ээ езу-биле көрүп хумагалаар, суг бажын кажан-даа бокталдырбас чораан. Хей черге ыяш уjurбас, аргаарыгы карак огу дег камгалаар турганнар. Аң-меңни өйлүг олчалаар чурумнуг. Аң-мең өлүргенде, мынчаар алгаар:

Оо, оран-таңдым!
Олча улуг холда кирди.
Улуг олча-дыр.
Улус чоңга үлээл.

Кижиниң адын адаары

Ада-өгбелеривистиң кижиз адын адаары – онзагай чаңчыл. Уруг-дарыгы доктаавас кижилер хам, лама чалааш, мөргүл номчудуп, ат тыпсыр чүве чораан. Чижээ: Дүктүг-кыс, Чыдыг-оол дээн ышкыш. Чамдыкта ат адаарда, өг-бүлениң хамаарылгазын тода айтыр. Оол төрүттүнген болза мындыг хевирлиг: Алдынмай оглу Биче-оол. Көшкүн амыдырал үезинде «Аттыг кижиниң адын адаар, чүзүнүг малдың өңүн сөглээр» деп чон чугаалаар чораан.

Баш кыргыры

Ие кижиз уруу азы оглу үш хар чеде бээрге, баш кыргыдар. Баш кыргырыда, иениң дөргүл-төрели, эш-өөрү чыгылып келир. Уругнуң даайы ийикле, кайы бир улуг назылыг кижиз башты эгелеп кыргыыр. Хачыны алгаш, каш дүк кезип каарга-ла, четчир. Оон соонда кым-даа кыргып болур. Баш кырган кижиз чаш назылыг уругнуң бажын кырган дээш, мал-маган айтып азы эдилел бээр. Ам болза, белек бээр ол-дур ийин.

Көшкүн амыдырал үезинде тываларның чаңчылдарын болгаш езулалдары (чамдызын) бо чүүлге бижирин оралдаштым. Кезек үеде хөлүн эрттир орусчааш, езу-чаңчылдарны сагывас, эргиниң артышыкыны деп дорамчылаар үелер база турду. Чижээ, чаагай чаңчылыгы Шагаа кезек үеде уттундурган, чүглө эрткен чүс чылдың тозан чылдарының төнчүзүндө катап «дирлил» келди. Ажык-чарлыг үениң ачызы ол.

Билен-оол МАНДЫП-ООЛ.
Оттук-Даш.

• В.С.Серен-оолдун 65 харлаанынга

«БОДАЛДАРЫМ УЛУЧУП АРТАР...»

Чогаал аъдын мунган улус
Човаг-шылаг билбес болгай.
Аныкта кылдырмаан иш
Ашактарга кайын алзыр.

Чыраа-саяк аъттар
мунгаш,
Чындынады челзип ора,
Чымыш сиңген чогаалдарга
Шынны шелип,
чонга өргүдү.

Бо одуругларны шүлүкчү Монгуш Доржу эки, шүлүкчү Владимир Серен-оолга бижээ. Тываның алдарлыг чогаалчызы, Россияның Журналистер болгаш Театр ажилдакчыларының эвилелдеринин кежигүнү, Тыва Республиканың С.Сарыг-оол аттыг шаңгалынын лауреады (мөчээн соонда), 1982 чылдан эгелеп ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү, шүлүкчү, прозаик, драматург, очулдурукчу, актер Владимир Серен-оол чоран болза 65 харлаар. Кайгамчык хөй талалыг чогаалдык хөй янзы жанрларынга ажилдап чоран салым-чаянныг шүлүкчү.

В.С.Серен-оол Ленинградтын Театр, музыка болгаш кинематография институтун, Москваның М.Горький аттыг литература институтунун чанында дээди курстарны дооскан. «Тываның аныктары» солуннун литературлуг ажилдакчызы болуп, «Шын» солуннун корреспондентизинге, хөгжүм-шии театрының чогаал килдизинин эргелекчизинге ажилдаан. Ол чогаал ажилын 1960 чылдарда-ла эгелээн деп болур. 1961 чылдарда Кызылдың башкы институтунун дыл болгаш литература факультетинге чаңгыс курска өөренип турдувус. Бистиң бөлүккө ийи оол өөренип турган чүве: Куулар Черлиг-оол, Владимир Серен-оол. Ынчан-на оларның шүлүктери республика солуннарынга парлаттынып эгелей берген, чаңгыскурсчулары ол ийи эживистен улуг чогаалчылар үнер дээрзинге идегеп, бүзүрөп турдувус. Шынап-ла, олар кайызы-даа Тываның алдарлыг чогаалчылары болдулар.

В.С.Серен-оол 1994 чылда чаала 54 харлап чораш амы-тыннандан чарылган. Оон бээр 13 чыл эрти. Дириг чоран болза, та чеже шүлүктери, новеллаларны, балладаларны, сонеттерни, шиилерни бижип, та чеже рольдарны ойнап каапкан турду ыйнаан. Ынчан В.С.Серен-оолдун чок болганының дугайында профессионал шүлүкчү Александр Даржай чүү хире улуг хомудал болгаш кажыыдалбиле бижээн ийик, ону билир бис.

Владимир Серен-оолдун шүлүктери ол көнгүс аныктар турдала төп журналдарга («Нева», «Смена», «Полярная звезда») үнүп турган. Ооң орус дылда шүлүктери Россияның чону, чогаал делегацияныг аныктар таныжар аргалыг болганнар. А Тываның номчукчулары Серен-оолдун ачызында орус болгаш өске-даа нацияның классиктиг чогаалчыларының чогаалдары-биле таныжа берген.

Чогаалчы кыска амыдыралының дургузунда «Сыгыт» (1972 ч), «Солаңгы» (1977), «Хээлиг истер» (1989), «Каң-кыс» (1991), «Белдир» (1993), «Сөөскеннер чечектелип турда» (1995 чылда, мөчээн соонда) деп номнарны чырыкче үндүрген. Чогаал ажилына материалдарны төрөөн Тываның кайгамчыктыг агаар-бойдузунда, ооң кижилеринин амыдыралындан, ынакшылдыг болгаш ынакшаанарның философиязындан болгаш хандыкшылындан ооң чүрээнге чоок. Эргим черлери Торгалыг биле Чозаның дамырак сулгарының шулураажындан, эргим кызынга ынакшылындан эгелээн деп билир бис.

Чеден чылдарда шүлүк бижии-

ринге хандыкшылы ооң бодунун «чүрээниң айбычызы» ышкаш апарган. Шүлүкчүнүн бодунун амыдыралга болгаш чогаал коопазына оруктары дең-дески чорбаан. Ооң чогаалдарын чырыкче үндүреринге шаптыктап чораннар база бар болдур ийин.

Күскү дүжүт кижин
чонга чедирбес дээш,
Хүртең кудай
донат-чаыстап өжээри дег,
Чогаалдарым чырыктыва
үндүрбес дээш,
Еозажоктар чылдак хайып
пат-ла турду.

Чайлагарның чараш чечээн
Саза басып кааптары дег,
Чалыы үем чараш-каазын
Саваажоктар таптап чорду.

Амдызында мени
кым-даа кайын таныыр,
Анаа-ла-бир чорумал деп
бодаар ыйнаан.

Соонда харын
чогаалымны номчаан улус
Шору кижиге маңаа чоран
дижир магат.

Тываның база бир салым-чаянныг шүлүкчүзү Монгуш Доржу Владимир Серен-оолду деткип, хей-аът кирип, ооң чогаалын үнелеп чоран.

Үе бисти манавазын
Кайывыс-даа эки билир.
Үерлээн хем таварышса,
Карбап эштип үнгей-ле бис.

Ээр-дагыр оруктарга
Эзеңгилер сымарашсын
Эгерлерниң колуннарын
Эккеш тыртып чораай-ла бис.
(Шүлүкчү өннүүмгө) 1978 чыл)

Бо ийи шүлүкчүнүн амыдыралында-даа, чогаал ажилында-даа салым-чолу дыка дөмейин номчукчулар дыка эки билир бис. Шыны херек, бо чогаалчыларның шүлүктери «ээр-дагыр оруктарга» таваржып чоран болдур ийин. Владимир Серен-оол — шүлүк чогаалында ховар талант. Ол Тываның алдарлыг чогаалчызы апарганын боду-даа эскербээ, ону ол бодавайн-даа чоран. Херек кырында ооң чогаалын тыва номчукчу, чогаалчы эш-өөрү дыка үнелээр турган. Ынчангаш ол шүлүк чогаалдарының теориязын хандыр өөренип, шүлүк бижиринин даштыкы хевирин, сюжедин, композициязын, ритмиказын, хемчээлдерин тускайлап чогаалдып, бодунун шүлүктеринге кирип чоран.

Булак эри хелегеде
Девээвисти энзиретпе.
Мунгаар хайрың үелерде
Дептер-номун аткаар итпе.

Мен бодаарымга бо шүлүкте
чогаалчы төңчү аяннажылганы
кирерин оралдашкан. 60-70 чылдарда тыва поэзияга мындыг хевир ховар таваржып турган.

Чашпан сизин дөзүңейде
Ырлап чыдар шергижигеш.
Ырла-ла чыдар үезинде
Ыглап арткан келинчигеш.

Төңчү аяннажылгалар улустун
аас чогаалында. Ооң улугер
домактарында. Кожамыктарында,
тывызыктарында таваржып
турар. Төңчү аяннажылгаларны
шүлүкчү Александр Даржай дидими-биле ажыглап, ону чедимчелиг
сайырадып чоруур.

Владимир Серен-оолдун шүлүктеринин хевир талазы-биле

чаартылгалары бар дээрзин ооң илиглери, сөөмнери, карыштары, кулаштары, сонеттери, триптих шүлүктери херечилеп турар.

Шүлүкчүнүн өвүр-хевирлерни, чогаалдарны амгы тыва литературлуг дылдың бүгү курлавырларын ажыглап, эң-не чечен-мергени-биле бижип, тывыгыр аргаларны ажыглап чоран. Кавказ, Гоби, Карпат, тундра Каан дээрнин каттышканы

Тывада бар.
Сарлык, тева, иви, хойлуг
Чамбы-дипте ыңдыг
можу ховар ийик.

Мээң Тывам байлактары
Менделеев даңзызындан
безин көвей.

Тева, өшкү чөөгү ышкаш,
Тейлер безин асбест дээр
дүктүг ийин.

Амылыг бо өртемчейден
чоран соомда,
Арным көөр дээш мени кымнар
сураар ийик,

Эргим черге
ынакшылдыг бодаалдарым
Элек иргин кайын чидер —
улчуп артар...

Владимир Серен-оолдун чогаалын бедии-биле үнелеп чоруур мен. Ол «Тываның алдарлыг чогаалчызы» атка езулуг төлөптиг чогаалчыларның бирээзи. Эдер-жип чоран чогаалчы дунмамның чырык өвүр-хевирин сактып, бо чүүлүмнү доостум.

Кызыл-оол ХОВАЛЫГ.
Өвүр кожуун. Солчур суур.
(Гонорарын солунга арттырдым).

Өргээ одаа

Тываның ат-алдарлыг эртемдени, улуг башкым деп санап чоруур Монгуш Доржу Базырович Бузур-оол тыва өгнүң үе-дүптөн бээр канчап тыптып келгениниң төөгүзүн шинчилеп келген. Тыва өггө чурттаары кижилерге улам таарымчалыг болзун дээш, ооң ниити тургузуунга чаартылганы кирип, ону боттандырган-даа, «Тываларның болгаш Төп Азияның көшкүн улустарының шаг-төөгүдөн тура өглеринин атлазын» 2001 чылда тургузуп дооскаш, бистен чарлып чоруткан хараазы-биле ону чырыкче үндүрүп четтикпейн барган.

Өгнүң алажындан (кадыр) өг бооп сайзырап келгениниң оруун ол төөгү материалдарын коптарып, эрте-бурунгу чурукчуларның хая-даштарда арттырып каан чуруктарын сайгарып көрүп тургаш, шинчилеп каан. Шаанда саян-алтай девискээринин үнденин чурттакчылары алажыларга чурттап чораннар. Алажы бедик болгаш, соок, шөлү база эвээш, ынчангаш шөлү делгем, ишти чылыг оран-саваны ол шагның кижилери кылып алыксап турганнар. Ол сорулга-биле тал азы чыраа ышкаш ээлгир ыяштарны эктирип, алажының бедиин чавызадып, шөлүн делгемчидип, иштин улам чылыг кылып алганнар. Ынчалза-даа ыңдыг оран-саваның одагының ыжы үнер үстүкү үдү чок, ишти база караңгы болган. Алажының дүндүүнге ээлгир ыяштардан хараачага дөмей төгерикти кылып, аңаа ханаларның уштарын быжыглапканы, өгнүң ора-сомазы көстүп, амгы өг бооп, чоорту хевирлеттинип кээринге улуг идиг болган деп Доржу Базырович санап чоран. Алажыны кылып ап болур ыяш хөй, көжер-дүжер оруу берге тайга, арга-арыг чурттуг аймактар алажының

тургузуун өскертпээн, колдуунда эрте-бурунгу тургузуу хевээр кылдыр арттырып алганнар. Хову, ажык-делгем черлерниң аймактары алажының тургузуун улам сайзырадып, ханаларын чыраа дээн ышкаш ээлгир ыяштардан аргып, хараачаны ханага ынаа-биле быжыглап чораннар. Чоорту хараача биле хананы улам сайзырадып, оларны чиик болгаш быжыг ыяштардан чазап, а хананың ыяштарын баг көктешки-биле тудуштуруп, чыыра тыртар кылдыр кылып алганындан ону көжүрери кончуг эптиг апарган. Өгнүң тыптып кээринге мал-маганныг аймактарның хөй дүгүндөн кидис салып өөренип алганы база кончуг ужур-дузалыг болган. Ынчангаш өгнү Төп Азияның үнденин чурттакчылары анаа-ла чогаалдып албаан, чонуну чурттуунуң агаар-бойдузунуң байдалындан, түрк улустарның амыдыралының, ажил-ижинин уг-шинден, угаан-медерелинден үе өттүр ала-чайгаар тыптып келген, көжер-дүжеринге кончуг эптиг, чурттаарына таарымчалыг кайгамчыктыг оран-сава деп тыва эртемден бодунуң шинчилелдеринде онзалап дем-

деглээн.

Өгнүң канчаар тыптып келгенин шинчилеп чоранындан аңгыда, өг кижилерниң чурттаарына улам эптиг, улам таарымчалыг болзун дээш, ооң ниити тургузуунга чаартылганы кирип-биле шинчилеп ажилдарын чорудуп, үр чылыдар суугуну чогааткаш, ону кылгаш, шенелдизин чоруткан. Ооң шенелде одалгазын хүндүлүг башкывыс студентилер-биле кады чорударга, бодунуң хемчээлиниң, чиигиниң болгаш чылыдарының-даа талазы-биле өггө кончуг тааржыр болган. Бистиң чер-чурттувустун кадыг-берге агаар-бойдузунуң байдалына эң ылаңгыя кыжын өггө чурттаары соок болгай. Доржу Базыровичиниң чогааткан суугуну өггө тургузуп, ажыглаар болза, өг ишти дүн-хүн чок чылыг турар. Ол суугуну үр чылыдар суугу деп адаанда чылдагааны ында. Тургузуу көңүс бөдүүн. Ону күзөлдиг-ле кижиге белени-биле кылып ап болур. Өггө тургузуптарга, амгы үениң суугуларындан улуг чер эзелес. Одаага, өггөлерде амгы үеде бар суугулардан айыыл чок. Үр чылыдар суугуну хөмүр-даш, көржөн, ыяш, чоңгу дээш, өртени-ле бээр хире чүнүң-биле-даа болза одал болур. Оларны суугунуң чандыгының иштинде адаа шаараш, кыры халыптыг доңгайтыр салган кочал хевирлиг тускай савага уруп кааш, кыпсып үндүрүптөргө, хөмүр-даш, көржөн азы ыяштың адаа өрттенирге, кырында хөмүр-даш, ыяш азы көржөн бодунуң аарының аайы-биле чоорту чавызап бадып, үр кывар. Ынчангаш чылыдары база үр боор. Кежээ одал каарга, хондур кывар. Дүне када каш катап ону чүшкүрүп-даа турбас.

Сергей ДАМДЫН,
ТКУ-нуң башкызы, техниктиг
эртемнерниң кандидаты.

АРЖААН САГЫЛГАЛАРЫ БОЛГАШ
ОЛАРНЫҢ ЧИЖЕК ТАЙЫЛЫРЫ

Аржаанга колдуунда өг-бүлө, төрөл-бөлүк аайы-биле кирер, ынчан саңга ниити артыш салыр. Чамдыкта чорук аайы-биле киргилээр, далаш кадында чайын, кыжын (дожуя ап) чалап-даа кээр. Ындыг таварылгаларда кижиге бүрүзүнге артыш чок-даа болуп болур. Ынчангаш аржаан саңгыга чалама (пес дадаазын) баглар, а кайызы-даа чок болза, ап чоран акша-көпөөн салып каап болур. Ол болза саңга салган аш-чем, кукуруза (оваа ыяжы) баглан чалама-биле бир дөмей аржаан ээзинге өргүл болур. А чаламаның алыс утказы — аржаан ээзинге тудуп сунган кадак орнун солуп турары ол дижит. Чаламаның сүзүглели ында. Ынчангаш чамдык улус дег, «аржаан бажынга пес баглар» чүве дээн ышкаш думчук аржылыын азы чергешкин ора соп, баглай бээр болза, окта болбаан — аржаанның бужартааны ол.

Аржаан саңгыга аш-чемниң чүгле доморуун (быжындызын) салыр, чамдыкта аржаан бажында ыяштарга төштү бүдүнү-биле азып каан тургулаар. Ол шын эвес. Саңга салган бичии эът-чаг, үс-саржагдан чүү-даа артпас, дөгере кыпкан турар ужурлуг, ынчан аржаан ээзи өргүлдү хүлээп чооглаан, четтиргени ол болур. А азып каан ужа-төшке өлгөн секке дег ыт-куш, ымыраа-сээк чыгыр, база-ла аржаан бужартаар, ээзи килеңизер.

Аржаан бажында, черле ол чоок-кавыда ыяш-дашты үревези, өт-сигенин таптап, чечээн чулбазы аржаан-биле долгандыр бойдус-хүрээлел «тыртыкыш-кыныгы», олар удур-дидир деңзигүүр өйлээшкенин харылзаалыг. Аржаанны долгандыр бойдус үрелирге, ооң күжү сулараар, аржаан чиде берип болур азы аржаан «чана бээр» дижит. Көрүңер даан, аржаанга хамаарыштыр «кадып калган», «соглум калган», «кургал калган» дээрге, күжү сулараан, шынары баксыраан дээн, аржаан соглум, кадып, кургал каарга, «аржаан чиде берген» деп ойзу, чымчады чугаалаар.

Аржаан шээри чагыры. Аржааннаан соонда үш, чеди азы сес ай иштинде арага ишпес, амылыг чүве тынынга четпес — аңаваас, хөй безин дөгербес, ак чем, далган, тараа чиир дээн ышкаш сагылгалар болур. Аржаанга кагыспас, изиргенип чораш, теппиже кирбес — челбине бээр деп «Тыва улустун алгыш-йөрээлдерин» деп номда бижээн.

Аржаанга хамаарыштыр хоруглуг дагылгалар оон-даа хөй ол бүгү аржаанның сүзүглелдери — кадык болурунунуң база бир магадылалы.

РОССИЯНЫҢ ФАЧА КОНКУРС ЧАРЛААН

Федералдыг айыыл чок чорук албанының органнарының ажил-чорудулгазының дугайында эң эки литература болгаш уран чүүл чогаалдарының конкурсузун чарлаанын Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албаны чогадыкчы хей-ниитиге болгаш айыыл чок чорук албанының органнарының хоочуннарына дыңнадып тур.

Конкурсту алды номинацияга эрттирер: «телевидение болгаш радио программа», «уран-чечен литература болгаш журналистика», «хөгжүм уран чүүл», «кино болгаш телефильмнер», «шини артизинин ажилы», «чурулга уран чүүл».

Конкуртка 2006-2007 чылдарда тургускан Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының органнарының ажил-чорудулгазының дугайында литература болгаш уран чүүл чогаалдарын кирирер. Конкуртка киржиринин дугайында чагыгны 2007 чылдың октябрь 1-ге чедир хүлээп ап турар.

Конкурстуң түннелин 2007 чылдың декабрьда үндүрер.

Конкуртка тиелээрлерге Россияның ФАЧА-ның символ демдектерин болгаш ашка шаңналдарын тыпсыр. Конкурс комиссиязының шийтирин езугаар конкуртка тиелвезен чамдык киржикчилерге мактал дипломнары болгаш өртектер белектерни тыпсыр.

Конкурстуң негелделерин долузу-биле Россияның ФАЧА-ның Интернет четкизинде сайтындан (www.fsd.ru) азы Россияның ФАЧА-ның Тыва Республикада эргелелинден таныжып ап болур. **Эргелелдин адреси:** Кызыл хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, бажың 31, хей-ниити-биле харылзажыр бөлүк, телефону 9-83-15.

Россияның ФАЧА-ның Тыва Республикада эргелелинин хей-ниити-биле харылзажыр бөлүк.

Улуг уруум, Урана Сарыг-ооловна Кууларга тураскаатым.

Мөргүл кылыын

База бир, өпояаның сураа үндү —
Магалыын аар, кызымга мен, байыр сунай?
Чиик-чагай, чиигеп ап көрөм, уруум?
Чеде бергеш, чыттап кааштың, ошкап каар мен.

Чырык черге соом салгап, шүлүкчү боор,
Чылыг удур көстүп келгеш, өзүп алыр.
Чарашпайың оол-даа бол, кыс-даа бол,
Часыйткаштың адың адап, мөргүл кылыын?

Кандыг кончуг буян көргөн, төлүм боор ол,
Кырган-ача, кырган-ава сагылгалыг.
Хойнууска чайгап оргаш, өпей ырдан,
Хөрээвистиң хөөнүн киригеш, ырлап бээр бис?

Ада-өгбе буурулдарны көрүп өзер,
Аас-кежик бүргеттинген часыгбай-дыр.
Буян-кежик мөөңү-биле кээп турзун!
Бурганымче агын чажып, тейлеп ор мен.

Сарыг-оол САНЧЫ,
Кызылда ачазы.

Лада Ондаровна МАР-ТААГА Бора-Тайга ортумак школазының 2002 чылдың июнь 14-те тывысканы, серия А № 8409988 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Анчымаа Кара-ооловна ХЕРТЕККЕ Хандагайты ортумак школазының 1991 чылда тывысканы сериязы А № 355218 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«Төрелдер хүнүнге»

Мерген Төмүр-оолович Хертекке Чодураа Сергеевна Хертекке

Чараш кызым човулаңын
Чадаананың теректери
Орай дүне херечи бооп,
Ондап-остап көргөннер боор.

Чугаа чок бол, теректерин,
Чүректери саргып аарып.
Хензиг-даа бол, демек болуп,
Хей-ле черге чайганган боор.

Шайлалганар доюн кылбайн,
Чаштарыңар биске каапкаш.
Куданарның хевин кеткеш,
Курбусту же айтандыңар.

«Чараш чычаан мунуп алгаш,
Чадааналап турар бис» — дээр
Күскү оңар бүрү ышкаш,
Күзелиңер бүтпейн баады.

Ынакшылга шынчыңар бе?
«Ыы-сыыны биске шаңнааш.
Соннуг-мурнуг далаш-биле,
Чоруптуңар хомуданчыңын!

Сеткиливи сазыктырар,
Сергек, омак, ырлыг-шоорлуг.
Аяс дээрже таалап көрүп,
Аравыста чорууруңар кай.

Иең күжүр сени сактып,
Ийлеп чор мен, часыгбайым.
Ийи огуң бодал келгеш,
Идегелим имистелир.

Чаңгыс кызым, күдээм чигген
Чадаанада өлүрүкчү.
«Актыг мен» — деп ааш кыннып,
Агартынып чурттап-ла чор.

Өлүрүкчү тывилбас деп,
Өттүр сөглөп каан дораан.
Улуг Моолду эргип чорааш,
Угжок чатка салдырган мен.

Дедир эглип келбес кылдыр,
Дээди лама номчуп тургаш.
Үш хонукта дүн-хүн дивейн,
Үүлени мынчаар номчаан.

Үш чыл болгаш эгелей бээр,
Үжен чылда хилинчек көөр.
Күзээниң дег чүү-даа турбас,
Хүрүмүнүн үлүү бо-дур.

Төрелдерин, ажы-төлүң,
Төдүзүн сен үдеп каар сен.
Халапайлыг хилинчек чүктөп,
Калгып, илгип соястаар сен.

Бел-кежиң куртугуже,
Берге байдал хилинчектээр.
Аныяңда чазыың миннип,
Алдыы оран кире бээр сен.

Өртемчейге өлүрүкчээ,
Өршээл чери турбас болзун.
Баар чериң Эрлик оран,
База сени хилинчектээр.

Шаанда шагда судташпас,
Чазыг кылган кижини иидер.
Шаанга кири хилинчек көөр,
Чатка-хүрүм шийткели ол.

Зинаида ООРЖАК.

Өвчүр кожуун, Хандагайты суур.

САЙЫТКА ЧЕТТИРДИВИС

Бистиң республикада, ылаңгыя ооң найысылалында улуг назылыг хей кижилер карактың яны-бүрү аарыгларыңа таваржып, дыка бергедеп турар. Рак аары-биле барык демей болгаш кедергей кара сагыштыг катаракт деп аарыг карактарның огу шуут көзүлбестей бээрге, ам илереп келир. Карактың шак ынчаар баксыраанын дээштиг эмнээринге эрежок чугула квинакс деп эм Кызылдың чүгле аптекаларыңа эвес, харын оларның баазаларыңа безин үр үеде чок турду.

Ынчангаш Тываның Кадык камгалал яамызының сайыды Борис Күдеректен хоочуннар дуза дилзэн. Ол сайыттын шийтирлиг хемчег ап, Москвада эмнер хандырылганың албан черлери-биле телефон дамчыштыр харылзаа тутканының сөөлүнде квинакс деп каракче дамдыладыр эм найысылалдың аптекаларында бар апарган. Улуг назылыг хей кижилер Борис Кожуун-ооловичиге өөрүп четтиргенин «Шын» солуну дамчыштыр илергейлеп тур.

Алексей ДУГЕРЖАА,
дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының
Кызыл хоорай чөвүлелинин президиумунуң
кежигүнү.

«ШЫН» СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс **Роман Очур-оолович ДОНГАК** 1 кыстың, 1 оолдун адазы хенертен озал-ондактан 2007 чылдың апрель 8-те ынак эжинден, чоок кижилеринден, чырык өртемчейден кезээ мөңгедө чарлып чоруткан. Бистиң аар-берге качыгдалывысты деңге үлежип, ачавысты сөөлгү орукче үдээринге дузалашкан, моральдыг болгаш материалдыг деткимчени чедирген Чадаананың хөмүр-даш уургайының, Чадаана МУП-туң Росгосстрах-Сибирьнин салбырының, Чадаананың № 1 школазының, чонну ырак-чоокка аргыштырылга-биле хандырып чоруур чолаачыларның, хоорайда хирургияның коллективинге, ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривиске, кудаларывыска, чуржааттарымыга, эш-өөрүвүске, жожаларывыска, чаңгысклассчыларывыска «Шын» солуну дамчыштыр кадыкшылды, ак орукту күзевешаан четтиргенивисти илереттис.

Өөнүң ишти, уруглары, чуржааттары, күдээзи.

Таисья Болустаевна
КУУЛАР

1952 ч. 02.20—2007 ч. 04.14

Апрель 14-те улуг чидиригге таварыштывыс. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Социал политика талазы-биле комитетинин даргазы, Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыбыжының депутаты, Россия Федерациязының улус өөредилгезинин тергиини Таисья Болустаевна Куулар 56 харлыынче бар чорааш, мөчээ.

Таисья Болустаевна 1952 чылдың февраль 20-де Тыва АССР-ниң Барыын-Хемчик районунуң Ак сумузунга төрүттүнгөн. Кызылдың күрүнениң педагогика институтун 1975 чылда дооскан. 20 ажыг чылдар дургузунда, 1975 чылдан 1998 чылга чедир, улус өөредилгезинин системазыңа ажылдаан. Ол башкылап ажылының бүгү чадаларын эрткен — уруглар садының кижизидикчизи, математика башкызы, нити билиг школазының өөредилге эргелекчизи, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарының өөредилге килдизинин эргелекчизи бооп ажылдаан. Педагогика ажыл-чорудулгазыңа ачы-хавыяазы, төлептиг үлүү Россия Федерациязының улус өөредилгезинин тергиини бедик ат-биле үнелеттинген.

1998 чылда Таисья Болустаевна Куулар Сукпактың чаңгыс мандаттыг сонгулда округундан Дээди Хуралдың ийги чыбыжының депутатыга сонгуткан, Социал политика талазы-биле килдистиң ажылын удуртуп турган. 2002 чылда

**Тыва Республиканың Чазаа,
Тыва Республиканың Улуг Хуралы (парламент).**

«Чаңгыс демниг Россия» партияның Тыва регионалдыг салбыры «Чаңгыс демниг Россиядан» ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты, регионалдыг политчөвүлелдин идепкейлиг кижигүнү, кайгамчыктыг херээжен кижини, онза-чагай кижини

**Таисья Болустаевна
КУУЛАРНЫҢ**

чок болганы дээш, аажок берге чидири дээш, Хемер-оол Биче-оолович Кууларга, төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Тергиин эки кижини, көскү күрүне ажылдакчызы, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты

**Таисья Болустаевна
КУУЛАРНЫҢ**

электен чок болганы дээш оң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалымны илергейлеп тур мен. Силер-биле кады мен, аар кажыыдалыңарны үлежип тур мен.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының III, IV чыыштарының Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д. Ондар.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы, бистиң кудаавыс Хемер-оол Биче-оолович Кууларга ооң өөнүң ишти, уруу, бистиң кеннивис Снежана Хемер-ооловнага, ооң авазы ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты, көскү күрүне ажылдакчызы, бистиң эргим кудаавыс

**Таисья Болустаевна
КУУЛАРНЫҢ**

аар аарыгга таварышкаш, мөчээни-биле ханы кажыыдалывысты илереткеш, эгиттинмес аар чидириг дээш силерниң-биле кады качыгдалп тур бис.

Таан-оол, Биче-оол Хертектөр болгаш өске-даа хей санныг кудаларыңдан.

**ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
Куулар В.О.**

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы —

1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9126. Чагыт 47.

АГАР САНЬБЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлапта, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң «Тываполиграф» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.